

บทที่ 4 การทำสวน ทั่วไป

4.1 การทำสวน

สวนในเมืองไทยสมัยรัตนโกสินทร์ ในสายตาของบาทหลวงปาลเลกัวซ์บอกว่ามีอยู่สองประเภท คือประเภทหนึ่งปลูกแต่ต้นไม้มีผล อีกประเภทหนึ่งปลูกแต่ผัก¹

4.1.1 สวนผลไม้-หมากพดู

ลักษณะของสวนผลไม้ นั้น ชาวสวนจะต้องขุดคูเล็กๆ ๑ ในพื้นที่ซึ่งน้ำในแม่น้ำจะขึ้นถึงทุกวัน ผลไม้ที่ปลูกมีมากมายหลายชนิด ได้แก่ มะพร้าว มะม่วง มะปราง ทุเรียน มังคุด ลางสาด ส้มโอ ส้มแก้ว ส้มเกลี้ยง ส้มเทพรส ส้มมะป้าน ส้มจุก ส้มเปลือกบาง² ปาลเลกัวซ์บันทึกว่า ส้มเมืองไทยมีราว 20 ชนิด³ นอกจากนี้ก็ยังมีเงาะ กระท้อน ขนุน มะไฟ สาก สับประรด ชมพู เตื่อเมืองจีน ลิ้นจี่ ลำไย มะขวิด มะตูม มะขาม ฝรั่ง มะละกอ น้อยหน่า ทับทิม พุทรา มะเฟือง มะกอกป่า และกระบกป่า⁴

คุณสมบัติของพืชสวนบางประเภทที่ควรนำมากล่าวเป็นพิเศษ

มะม่วง มะม่วงที่มีในเมืองไทยในสมัยรัตนโกสินทร์มีประมาณร้อยชนิด แต่ที่มีชื่อเสียง ได้แก่ มะม่วงอกร่อง ปลูกกันแถบแขวงเมืองสมุทรสงคราม และที่สวนบางช้าง มีคุณภาพดี “เป็นที่ชาวซีมอยู่ด้วยกันมาก มะม่วงดีกว่าสวนใน”⁵ อีกประเภทหนึ่งคือมะม่วงไร่หรือมะม่วงป่า เรียกว่ากะล่อนเขียว ปลูกแขวงเมืองชลบุรี “มีรสหวานแลประหลาดโอชายิ่งนัก”⁶ อีกพันธุ์หนึ่งเรียกว่า กะล่อนทอง ปลูกกันมากแถวเพชรบุรี ออกผลเร็ว ซึ่งมักจะออกก่อนฤดูกาลของมัน ทำให้ “ทันใส่บาตรในเวลาเทศกาลตรุษ”⁷ แต่ข้อเสียคือ “รสชาติไม่ดีไม่มักจืด ๑ ชืด ๑ ไปสู รสมะม่วงอื่นไม่ได้ ยังมีมะม่วงอีกพันธุ์หนึ่งคือ มะม่วงขี้ไต้มีประปรายทั่วไปตามสวนตามไร่ รสไม่อร่อย มีกลิ่นคล้ายขัน จึงเรียกกันว่าขี้ไต้” คุณสมบัติของมะม่วงในสมัยรัตนโกสินทร์

HI 322

379

HI 322

379

กล่าวว่าใช้ฟอกโลหิต และไม่ค่อยทำให้ท้องเสีย ในระยะที่มะม่วงกำลังห้ามก็เอาลงดองไว้กินได้^๘

มะปราง มะปรางที่ปลูกแบ่งประเภทได้ไปตามรส ๒ ประการคือ รสเปรี้ยวกับรสหวาน แต่คนในสมัยรัตนโกสินทร์ยุคต้นรัชกาลที่ ๕ ได้แยกประเภท ให้ประเด็นไปอีกตามรส คือแยกเป็น ๕ ประเภทได้แก่

มะปรางที่มีรสหวานซิด ๆ ไม่มีเปรี้ยวแถม เรียกว่ามะปรางหวาน

มะปรางที่มีรสเปรี้ยวแถมแต่น้อย มีรสหวานผสม เรียกว่า มะยงซิด

มะปรางที่มีรสเปรี้ยวมากกว่าหวานเรียกว่า มะยงห่าง

มะปรางที่มีรสหวานเล็กน้อยเรียกว่า มะปรางเปรี้ยว

มะปรางประเภทหลังคือ มีรสเปรี้ยวจัด ผลใหญ่งาม เรียกว่า มะปรางกาวาง สาเหตุที่เรียกเช่นนี้ก็เพราะ “เปรี้ยวเหลือที่จะประมาณจนนกกาไม่อาจจิกกินได้แล้ว”^๙

ในบรรดามะปรางที่ปลูกในเมืองไทยขณะนั้น มะปรางที่ขึ้นชื่อที่สุดก็คือ มะปรางที่ปลูกที่ตำบลบางท่าอิฐ แขวงเมืองนนทบุรีฝั่งตะวันตก เยื้องปากเกร็ดล่างเล็กน้อยเป็นมะปรางที่มีรส ดีเนื้อแน่นไม่ซ้า ผลงาม มะปรางที่ปลูกที่ตำบลอื่นถึงจะผลงาม แต่มักมีข้อเสียคือ เนื้อในมักเป็นน้ำและซ้า ซึ่งเรียกว่ามะปรางท้องขึ้น เมื่อเอามาปอกเป็นริ้วก็ทำไม่ค่อยจะได้ดี ส่วนรสก็มักจะจืดซืดไม่หวานแหลมเหมือนมะปรางที่ท่าอิฐได้เลย^{๑๐}

ทุเรียน ในสมัยแรก ทุเรียนบางบนในคลองบางกอกน้อย และบางผักหนามเป็นทุเรียนที่มีชื่อเสียงมาก มีผลโตงามพูใหญ่สีเนื้อเหลืองแต่หยาบ รสมันมากกว่าหวาน ชื่อขายได้ราคาดี เรียกว่าทุเรียนบางบน ครั้นต่อมาทุเรียนบางบนก็เสื่อมไป ทั้งนี้เพราะบริเวณบางบนนี้มีน้ำท่วมบ่อย ๆ ต้นทุเรียนไม่ทนทานน้ำก็ล้มตายเสียเป็นอันมาก เจ้าของสวนก็ท้อแท้ไม่ต้องการจะปลูกเพิ่มขึ้นใหม่ ฉะนั้นเป็นเหตุให้ทุเรียนบางบน เสื่อมชื่อเสียง ไม่เจริญงอกงามเหมือนทุเรียนที่ปลูกที่ตำบลบางล่าง เพราะบริเวณนี้ฤดูน้ำท่วมน้ำไหลลงเร็ว ชาวสวนสามารถยกคันดินได้ ฉะนั้นทุเรียนบางล่างจึงงอกงามได้ผลมาก ทุเรียนบางล่างมีเนื้อละเอียด แต่บางสีก็เหลืองอ่อนมักเป็นสีลาน แต่รสชาตินั้นหวานสนิทกว่าทุเรียนบางบน คนนิยมรับประทานกันมาก ตำบลบางล่าง “จึงมีชื่อทุเรียนเป็นคุณพิเศษของตำบลนี้”^{๑๑} สมัยก่อนนั้นเมื่อรับประทานทุเรียนแล้วจะต้องรับประทานมังคุดด้วย กล่าวกันว่า ทุเรียนนั้นร้อน จำเป็นที่จะต้องบรรเทาอุณหภูมิลงเสียบ้างด้วยสิ่งที่ชุ่มออกชุ่มคอ^{๑๒}

นางสด ปลุกที่ตำบลคลองสาน มักมีรสหวานเจือหอมพิเศษดีกว่าที่ตำบลอื่น นอกจากนี้ก็มีนางสดพันธุ์เมืองขวา หรือบะเตเวีย เอามาปลูกแล้วให้ผลแข็ง พวงใหญ่งามดี แต่สีเนื้อขาวซีด มีรสหวานจัดซีด ผู้กลางสาตของไทยเราไม่ได้ แต่ได้ชื่อว่าเป็นพันธุ์ที่นำมาจากต่างประเทศ แต่ยังมีนางปลุกกันน้อย (ในสมัยรัชกาลที่ 5) เรียกนางสดพันธุ์นี้ว่า นางสดกะหล่ำป่า¹³ หรือบะเตเวีย ไม่นิยมเรียกว่าขวา หรือยะวา ทั้ง ๆ ที่ควรจะเรียกอย่างนั้น¹⁴

มังคุด ในสมัยรัชกาลที่ 5 ไม่ได้มีที่ใดมากเป็นพิเศษ มีอยู่ทั่วไป สุดแต่ที่ใดปลูกมากก็เรียกว่าสวนมังคุด ในพงศาวดารกล่าวว่า มีสวนมังคุดคือ แถบวังหลัง ซึ่งเป็นพระนิเวศน์ของสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น แต่สมัยรัชกาลที่ 5 ต้นมังคุดมีน้อยเสียแล้ว หรือจะว่าไม่มีเลยก็ได้ แล้วก็ไม่มีใครเรียกบริเวณตรงนั้นเป็นสวนมังคุดอีกแล้ว สวนมังคุดเมืองไทยในสมัยนั้น มีผลออกมาไม่ค่อยพอจำหน่าย เวลาหน้ามังคุดวาย จึงต้องบรรทุกเอามังคุดมาจากเมืองสิงคโปร์ (สิงคโปร์) ก็มี เพราะที่นั่นมีสวนมังคุดมาก นอกจากนี้ยังมีต้นมังคุดมากทางหัวเมืองตะวันตก แต่มิได้เป็นสินค้าเอาเข้ามาขายในกรุงเทพฯ ไม่ใช้รับประทานกันแต่ในพื้นที่บ้านพื้นเมืองเท่านั้น เพราะระยะนี้ไม่มีเรือไฟไปมา และยังไม่มีการรถไฟด้วย¹⁵

ตามความเห็นของปาลเลกัวซ์ บอกว่าชาวยุโรปสรรเสริญว่า เป็นผลไม้ที่รสดีที่สุดในภาคอินเดีย และเปลือกยังมีรสฝาดมากใช้ประโยชน์ในการย้อมผ้าให้เป็นสีดำ¹⁶

พุทรา ได้มาจากอินเดีย ในเวลาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เสด็จพระราชดำเนินไปอินเดีย ได้เมิดพุทราจากเมืองกาละกะตามาเพาะเป็นผล ในปีแรกออกผลใหญ่รสดีไม่เปรี้ยวฝาด ผู้ใดชอบพุทรา ก็จะปลูกจนเป็นสวนพุทราสักกะตา ครั้นเวลาผ่านไปหลายปีต้นพุทราเหล่านั้นก็ค่อย ๆ แปรพันธุ์ เนื่องจากสภาพของดินและอากาศของเมืองไทยไม่เหมือนที่อินเดีย จึงทำให้ผลเล็กลง มีรสออกเปรี้ยวและฝาด ชื่อพุทราสักกะตาก็หายไป เกือบจะเป็นพุทราไทยหมดแล้ว¹⁷

ละมุดฝรั่ง เดิมชื่อต้นซิกโก แต่มาเรียกในเมืองไทยว่าละมุดฝรั่ง นำมาจากแหลมมลายู สิงคโปร์และชวา เป็นพืชที่ให้ผลช้ำมาก ตั้งแต่ดอกจนถึงผลสุกใช้เวลาถึง 8 เดือน แต่ให้ผลตลอดปี มีรสหวานนำดังน้ำตาล ที่มีเนื้อเป็นทรายมีอยู่ 2 พันธุ์ คือประเภทผลยาวใหญ่ และผลกลมเล็ก เป็นที่นิยมชมชอบของผู้เพาะปลูกมาก บางบ้านหรือบางสวน ก็ปลูกแต่ละมุดฝรั่งล้วน ๆ ที่เดียว เรียกว่า สวนละมุดฝรั่ง นอกจากนี้ตามบ้านเรือนก็ปลูกไว้ชมเล่น ขายได้ราคาดีมาก ตลาดผลไม้ที่ขายผลละมุดฝรั่งอยู่เป็นนิจคือท้องสำเพ็ง และราคาแพงผลใหญ่ผลละเพียงบ้าง 6 ผลบาทบ้าง ผลเล็ก 4 ผล 5 ผลเพียงบ้าง ละมุดฝรั่งนี้ในไม่นานคงจะแปรเป็นละมุดไทยไป

เพราะคนชอบตอนไปเพาะปลูกกันมาก เพราะถ้าหากเอาเมล็ดไปเพาะแล้ว 10 ปีก็ยังไม่ออกผล จึงนิยมตอน¹⁸

ผลฝรั่ง กล่าวว่า เป็นผลไม้เมืองจีน มีคนปลูกเป็นสวน มีรสชาติดี สวนที่ปลูกผลฝรั่งนี้อยู่ที่บางเสาธง¹⁹

ขนุน ปาลเลกั้วซ์เพียงแต่กล่าวว่า ลำต้นของมันซึ่งเป็นสีเหลือง ใซ้ยอม ไตรจีวรของพระภิกษุ²⁰

ขมพู่ เป็นผลไม้ที่คนหาซื้อกันเพื่อนำไปเยี่ยมคนไข้กันมาก²¹

เต๋อเมืองจีน คนจีนมีวิธีเก็บไว้ได้ตลอดปี และนำไปขายเป็นจำนวนมาก เพื่อใช้ต้มทำยา เป็นประโยชน์มากแก่คนไข้ และบรรเทาความแน่นหน้าอก²²

มะละกอ เป็นผลไม้ที่ให้ประโยชน์มาก กล่าวคือเมล็ดสีดำ มีรสเฝ็ด แต่หอม ใช้เพื่อพยาธิได้ดีมาก ฉะนั้นคนที่รับประทานเข้าไปบางคน จึงรับประทานเมล็ดพร้อมไปกับเนื้อด้วย²³

หมากบางลำ-หมากหน้าหวาน²⁴ หมากปลูกกันมากที่ตำบลราชบุรณะ บางฝั่ง แจงร้อน เป็นต้น เป็นสวนมากที่มีชื่อเสียงมานาน เพราะหมากที่สวนนั้นเป็นหมากหน้าฝาด ท่านว่ายิ่งเคี้ยวกระชับจับปากดีกว่าตำบลดื่น แต่ฝั่งตะวันตกยิ่งดีกว่าฝั่งตะวันออก ต่อมาหมากรสฝาดก็ค่อย ๆ หมดความนิยม คือคนเกิดมาเคี้ยวหมากดิบที่ยังไม่เป็นสง เนื้อขาวเรียกว่า หน้าหวานกันมากขึ้น โดยเฉพาะผู้ที่เป็นชนชั้นสูงถือว่าหมากหน้าฝาดกระชับจับเจ็บปากไป หมากดิบหน้าหวานจึงถูกใจกว่าเป็นเหตุให้มีราคาสูงกว่าหมากหน้าฝาดมาก

หมากหน้าหวานนี้ปลูกกันมากที่แขวงเมืองฉะเชิงเทรา และจันทบุรี เป็นหมากที่หน้าขาวซีด แต่ก่อนเป็นหมากแล้ว แต่ปัจจุบันนี้ (เวลาที่เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ แต่งหนังสือเล่มนี้) กลายเป็นหมากดีไป

หมากหน้าหวานนั้นมีฝาดหวาน หวานแดง หวานแท้คือหน้าขาวซีดมีเชื้อเช่นเดียวกับวุ้น หรือ เยลลี่มาก สวนหมากประเภทนี้มีปลูกกันที่แขวงเมืองฉะเชิงเทรา ขนาดลำต้นเตี้ย คือตั้งแต่ 4 ศอกขึ้นไป เพียง 6 ศอก 7 ศอก ก็มีผล ไม่สูงดวดเหมือนหมากที่สวนในและสวนนอก หมากหน้าหวานมักออกผลเสมอ จะเรียกว่าเป็นหมากต่ออายุก็ได้ เพราะใช้เคี้ยวกันในเวลาฤดูอายุแล้ว

ความสำคัญของหมากคือ นับเป็นเครื่องเคี้ยวสำหรับระดับยศ บรรดาศักดิ์ ใช้เคี้ยวทั่วไปทั้งชายหญิง จะไม่เคี้ยวอยู่บ้างก็น้อยเหลือเกิน เห็นจะได้แก่พวกที่มักจะทำตัวเป็นอย่างฝรั่ง (ชาวตะวันตก) หรือพวกที่รับประทานแล้วเกิดอาการวิงเวียน หรือยัน หรือพวกที่เห็นว่าเป็นการเปรอะเปื้อน แต่ถ้าเทียบแล้วคนไทย หมิ่นคนผู้ที่ไม่เคี้ยวหมากมีสัก 1 คนเท่านั้น ด้วยเหตุที่เป็นที่นิยมใช้ในบ้านเมืองมาก จึงมีการปลูกหมากกันมาก หลักฐานในคราวเดินรังวัดสวนพ.ศ. 2425-2426 หมากที่ปลูกในสวนนอกสวนในก็ดีนับอย่างเก็บอากรได้ถึง 6,371,855 ต้น ที่เพาะปลูกยังไม่ได้เข้าอากรมี 1,273,070 ต้น รวมทั้งสิ้น 7,644,925 ต้น ถึงแม้จะมีมากมายแต่ก็ยังไม่พอบริโภคของคนไทย จึงต้องบรรทุกหมากมาจากต่างประเทศ เรียกว่าหมากเกาะคือมาจากเมืองปีนัง หรือ เกาะหมาก ปีหนึ่ง ๆ ตั้งหมื่นหาบ

ต้นหมากที่ปลูก ถ้ามีผลดก ก็จะทำให้ผลประมาณ 1,000 ผล ส่วนหมากที่เพิ่งจะเป็น จะให้ผลตั้งแต่ 100 ผลขึ้นไป คิดถัวเฉลี่ยปีหนึ่งให้ผลต้นละ 500 ผล ราคาซื้อขายถูกหรือแพงนั้นขึ้นอยู่กับฤดูกาล เมื่อหมากแพงราคาถึงร้อยละบาทหรือละห้าสลึง ในยามหมากถูก เพียงร้อยละสลึงเพียงบ้าง สลึงบ้าง เพียงสองไพบ้าง คิดถัวเฉลี่ยปีหนึ่งอย่างน้อยได้ผลต้นหนึ่งราคาเพียงบาทหนึ่ง ก็เป็นเงินถึง 95561 ชั่ง 11 ตำลึงกับบาทหนึ่ง ถ้าคิดเพียงต้นละ 2 สลึง ก็ถึง 47780 ชั่ง 15 ตำลึง 2 บาท 2 สลึง เจ้าพระยาภาสกรวงศ์มีความเห็นว่า “ดูมากมายนักที่ใช้เคี้ยวอยู่ทั่วกัน”²⁵

พลูค่างทองหลาง-พลูจีน²⁶ เป็นพลูที่เกิดมานานแล้วตามสวน ปลูกแล้วก็ทิ้งให้เลื้อยขึ้นบนต้นทองหลาง สีของใบเป็นสีเขียวมีรสเผ็ด มีมากตามสวนบางบนและสวนนอก ภายหลังมาไม่นานนัก พวกชาวจีนซึ่งมีความชำนาญในการเพาะปลูกดีกว่าคนไทย รู้จักใช้ปุ๋ยบำรุงดินให้มีรสแรงขึ้น จึงได้คิดปลูกพลูให้เลื้อยขึ้นค้ำด้วยต้นโปลง มิใช่ให้เลื้อยบนต้นทองหลาง บริเวณที่ปลูกได้แก่ตำบลบางไส้ไก่ และบางยี่เรือ บริเวณนี้จึงเรียกว่าสวนพลู ปุ๋ยที่ใช้ในการบำรุงดินของชาวจีนได้แก่ปุ๋ยปลาเน่า ทำให้ต้นพลูออกงาม ออกยอดแตกใบมีกำหนดวันทันกับชาย สีของใบพลูประเภทนี้มีสีเหลือง รสไม่สู้เผ็ด และขายได้ราคาดีกว่าพลูค่างทองหลางด้วย

การเก็บใบพลูชาวนั้น ในสวนพลูบางไส้ไก่และบางยี่เรือ เขาจะเก็บใบนำมาซ้อนกัน เรียกว่าเรียง 8 ก้านเป็นเรียง 1 ไม่ว่าใบเล็กใบใหญ่ แล้วมัดเป็นกำบรรจุเซ่ง หาบมาบ้าง บรรจุมาด้วยเรือเล็กบ้าง เส้นทางที่นำมาคือมาขึ้นที่ท่าในคลองบางกอกใหญ่อยู่ใกล้กับวัดอินทาราม จันทาราม ราชคฤห์ เรียกตามสามัญว่า วัดบางยี่เรือทั้ง 3 หรือวัดบางยี่เรือไทย ยี่เรือมอญ ก็นิยมเรียกกัน ท่าที่บรรทุกพลู ลงมาจำหน่ายนั้นก็กลายเป็นตลาดพลูไป และที่บรรทุกมาจำหน่ายทางตอนล่างออกคลองดาวคะนอง ก็มีบ้างแต่จำนวนน้อย

สำหรับพลูไม้ค้ำ บางทีก็เรียกว่าพลูจีน นี้เป็นสินค้าไม่เพียงแต่ใช้ในกรุงเทพฯ เท่านั้น ยังบรรทุกไปขายตามหัวเมืองตลอดถึงกรุงเก่า อ่างทองก็มี ซึ่งขายทั้งยังสดอยู่ ส่วนเมืองที่อยู่ไกล ก็นำพลูไปขายเหมือนกัน แต่ก็นำไปแห้งแล้วจึงนำไปขาย

สำหรับพลูค้ำทองกลาง การเก็บขายก็มักจะมัดเป็นกลุ่มเสียมมากกว่าเรียง และใช้นาขายมากกว่าพลูจีน ทั้งนี้เพราะคนไม่นิยมสีเขียว การรับประทานพลูจีนคู่กับหมากดิบหมากสง อยู่แล้ว พลูนาบนี้ (พลูทองกลาง) เป็นของคู่กับหมากเกาะ หมากสงแห้งขายกันเป็นหาบทั้งสองประเภท

ความนิยมของคนไทยในการกินหมาก-พลู ในสายตาของบาทหลวงปาลเลกัวซ์กล่าวไว้ ดังนี้คือ ความนิยมเคี้ยวหมากกับพลู ได้แพร่ไปเกือบครึ่งโลก รับประทานกับปูนและยาสูบ รับประทานแล้ว เมื่อน้ำลายกลายเป็นสีแดงเลือด จะมีอาการเมาอ่อน ๆ หรือยันเป็นการพักผ่อนและทำใจให้รื่นรมย์ดี ธรรมเนียมการกินหมากหรือเคี้ยวหมากนี้ทำให้ฟันดำ (ในเมืองไทย ถือว่าเป็นความงามอย่างหนึ่ง) เป็นวิธีกำจัดกลิ่นเหม็นปาก และถ้ากินหมากแต่พอประมาณ ก็ได้ประโยชน์ในทางรักษาฟันให้มันคง แต่ถ้ากินหมากจัดเกินไปและใช้ปูนมากเกินไปแล้ว ก็เป็นการทำลายฟันไป คนที่ติดการกินหมากนี้มีความอยากเคี้ยวหมาก สมมุติว่า เวลาหิวจัด ให้เลือกเอาระหว่างอาหารกับหมากพลูคำหนึ่ง “ท่านย่อมแน่ใจได้ว่า เขา (คนไทย) จะต้องเลือกเอาข้างหมาก กับพลูทันที”²⁷

บริเวณที่ทำสวนกันมาก เห็นจะได้แก่สถานที่ ๆ เคยทำกันมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา คือ ตั้งแต่เขตกรุงเทพฯ ไปถึงนนทบุรี²⁸ ในสมัยรัตนโกสินทร์ ได้มีหลักฐานชัดเจนเกี่ยวกับการที่พระเจ้าแผ่นดินโปรดให้ข้าหลวงออกไปรังวัดสวน ฉะนั้นจึงทำให้ทราบว่าบริเวณใดบ้างที่ทำสวนกันอย่างกว้างขวาง ซึ่งได้แก่เขตต่าง ๆ ดังต่อไปนี้ กรุงเทพฯ นนทบุรี เมืองนครเขื่อนขันธ์ เมืองสมุทรปราการ เมืองนครไชยศรี เมืองฉะเชิงเทรา เมืองสาครบุรี เมืองสมุทรสงคราม เมืองราชบุรี และเมืองเพชรบุรี²⁹

อุปสรรคของชาวสวนในสมัยรัตนโกสินทร์ได้แก่ กา ค้างคาว และกระรอก ปาลเลกัวซ์บันทึกไว้ว่า กาเป็นสัตว์ที่กล้ำมาก และมันสามารถทำลายสวนได้ทั้งสวน ด้วยการกินผลไม้สุกจนหมดสวนทีเดียว³⁰ สำหรับค้างคาวก็มีพิษสง ไม่แพ้กาจะเห็นได้จาก บันทึกของปาลเลกัวซ์ว่ามันชอบกินมะม่วงกับลำไยมากกว่าผลไม้อื่น และ

ค่างควาจำพวกนี้ทำลายผลไม้ในสวนเสียนักต่อนัก มันลงกิน
ทีละตั้งร้อยตั้งพันตัว โดยมากเขามักใช้ตาข่ายคลุมต้นไม้ เมื่อ
ค่างควาบินมาติดตาข่าย เพราะความเกะกะของปีกของมัน
เขาก็จะสำเร็จโทษมันเสีย เขาจะถลกหนังมันอย่างระมัด
ระวัง แล้วก็เอาไปแกงกินอร่อยดี ถ้ามีกลิ่นสาบเขียวอยู่บ้าง
เขาก็ดับกลิ่นโดย ใส่พริกแดงให้เผ็ด ๆ หน่อย ในตอนค่ำเมื่อมัน
พากันมาลงสวนในเขตพระนคร จะเห็นคล้ายเป็นก้อนเมฆดำ
หมื่นยาวเหยียดตั้งหลายลิ³¹

นอกจาก กา ค่างควา แล้ว ชาวสวนยังต้องคอยเอาใจใส่ปราบกระรอกที่คอยรบกวน
ผลไม้อีกด้วย ครั้นมาถึงสมัยรัชกาลที่ 4 ชาวสวนก็ต้องพบกับสิ่งรบกวนอีกอย่างคือ กลาสีเรือ
ที่เข้ามาค้าขายที่เข้ามาในเมืองไทย ภายหลังจากที่มีการเปิดประเทศค้าขายกับตะวันตก
อย่างกว้างขวางนั้น เมื่อกลาสีเรือรบกวนชาวสวนจนได้รับความเดือดร้อน จึงเป็นเหตุให้รัฐบาล
จำต้องประกาศให้ความคุ้มครองแก่ชาวสวน ดังคำประกาศในพ.ศ. 2403 ดังนี้

...ลูกค้าถอยเรือ ขึ้นดองมาในลำแม่น้ำ เรือค่างน้ำอยู่กลางทาง
กะลาสี่ขึ้นไปเก็บผลไม้ในสวนกิน เจ้าของสวนห้ามปรามไม่ฟัง
จะเอามัดใส่หิมแทงเจ้าของสวน ความมีอยู่เนื่อง ๆ ครั้นจะให้
เจ้าของสวนจับกุมเอาตัวมาฟ้องให้กงสุลทำโทษเด่า คนที่เฝ้าสวน
นั้นน้อย มีอยู่แต่คนหนึ่ง สองคนจะจับกุมก็ไม่ได้ ให้กัปตัน
นายเรือและนายห้างห้ามเสีย อย่าให้กะลาสี่แลดูจ้างไปเก็บ
เอาผลไม้ของราษฎรชาวสวนเป็นอันขาด ถ้ามีฟังไปขนเก็บผลไม้ในสวน
เจ้าของสวนแลคนเฝ้าสวนเอากระสุนยิงถูกแตกหัก เจ็บป่วยประการใด
จะเอาโทษแต่เจ้าของสวนไม่ได้ ถ้าทำเจ้าของสวนเจ็บป่วยล้มตาย
กงสุลจะชำระโทษให้ตามกฎหมาย³²

4.1.2 สวนผัก

สวนอีกประเภทหนึ่งคือสวนผัก ซึ่งส่วนใหญ่เป็นผักสวนครัวนั่นเอง ผักที่ปลูกได้แก่
ข้าวโพด แตงกวา พริก หัวผักกาด กะหล่ำปลี ผักกาดเขียว ผักกาดหอม แตงไทย มะเขือ ทุกพันธุ์
ทุกสี มันฝรั่ง ผักคื่นไช้ สะระแหน่ แมงลัก ผักชีฝรั่ง ผักชีฝอย ยี่ห่วย ขมิ้น หัวกระเทียม หัวหอม

ต้นกระเทียม ถั่วลิสง ถั่วแขก มันเทศ มันมือเสือ กลอย ถั่วลิสง งา โหระพา ผักบุ้ง สาขุมะขาม และสาเก³³

ข้อสังเกต อันที่แท้จริงผักเหล่านี้ที่ปลาลูกแก้วพบในสมัยนั้น มักปลูกอยู่ในสวนที่มีได้ยกร่องหรือปลูกตามไร่นั่นเอง ซึ่งอาจกล่าวได้ว่า เป็นจำพวกพืชไร่ด้วยก็ได้(ซึ่งจะกล่าวต่อไปข้างหน้า) การบำรุงสวนผักของชาวสวนในสมัยนั้น กล่าวว่า ถ้าเป็นสวนผักขนาดใหญ่สักหน่อย ชาวสวนจะบำรุงผักของตนด้วยการหมักน้ำปัสสาวะกับปลาเน่าไว้ทำปุ๋ย โดยปนกับน้ำมาก ๆ แล้วใช้รดผัก เพื่อให้ต้นผักงามดีและได้ปริมาณมาก³⁴

4.1.3 นโยบายของรัฐบาลต่อการทำสวน

ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นี้ พบหลักฐานไม่มากนักที่จะนำมาบอกกล่าวได้ว่าผู้ปกครองยุคต้นนี้ได้ให้การทะนุบำรุงหรือส่งเสริมชาวสวนประการใดบ้าง เท่าที่หาพบก็มีแต่เรื่องการเดินสวนเดินนา และการเกณฑ์ให้ชาวสวนปลูกพืชบางชนิดที่ทางการต้องการ

ในเรื่องของการเดินสวน การเดินสวนคือการออกไปรังวัดสวน ตรวจนับต้นไม้มีผลในสวนราษฎร ที่ปฏิบัติกันมาจนเป็นธรรมเนียมแล้ว คือเมื่อมีการเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ได้ครบ 3 ปี พระมหากษัตริย์ก็จะแต่งตั้งข้าหลวงออกไปเดินสวนเดินนา จุดประสงค์หลักนั้นก็เพื่อจะได้ตรวจตราทำหน้าที่เฝ้าดูแลเสียใหม่ เพื่อเรียกเก็บเงินอากรและส่งเข้าไปยังพระคลังมหาสมบัติตามหน้าโฉนดใหม่นั้น ที่ต้องคอยตรวจตราก็เพราะการทำสวนอาจเกิดการเปลี่ยนแปลงได้ เช่น ต้นไม้หักโค่นลงล้มตายเสียหรือมีการปลูกต้นไม้เพิ่มขึ้น ซึ่งทำให้การเก็บอากรคลาดเคลื่อนไปไม่ตรงกับความเป็นจริง³⁵ ในสมัยรัชกาลที่ 3 ก็ได้ปฏิบัติมาดังนี้คือ ในพ.ศ. 2372 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ โปรดให้ข้าหลวงออกเดินสวนครั้งหนึ่ง พอถึงพ.ศ. 2374 ได้เกิดน้ำท่วมทำให้ต้นไม้ล้มตายเป็นอันมาก พระองค์เกรงว่าจะเกิดความเดือดร้อนแก่เจ้าของสวน พ.ศ. 2375 จึงโปรดให้เดินสวนอีกครั้ง ต่อจากนั้นในรัชกาลนี้ก็มิได้มีการเดินสวนอีกเลย จนถึงพ.ศ. 2396 ซึ่งเป็นระยะเวลาถึง 20 ปีเศษ³⁶

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้รับคำปรึกษาจากเสนาบดีผู้ใหญ่ ๆ ให้ทรงจัดแจงเรื่องนี้ พระองค์ก็ทรงเห็นชอบด้วยและได้ทรงเปลี่ยนแปลงธรรมเนียมเดิมที่ว่าเมื่อเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ 3 ปีแล้ว จึงให้เดินสวนเดินนานั้น ทรงเห็นว่าไม่ควรทำเช่นนั้น เพราะสวนหรือนาอาจมีความเปลี่ยนแปลงได้เสมอ จึงทรงให้เปลี่ยนเป็นเดินสวนทุกปีทุกคราวเก็บอากรสวน ทั้งนี้ก็เพื่อต้องการให้ใกล้เคียงกับความจริง เพราะการที่ทิ้งไว้นานทำให้เกิดความเสียหายแก่ชาวสวนได้ เช่น บางสวนต้นไม้ผล หักโค่นตายเสีย เจ้าของสวนก็เกียจคร้าน ไม่ปลูกซ่อมแซม

เพิ่มเติมขึ้น เจ้าพนักงานของรัฐก็คงเรียกเก็บอากรเต็มหน้าโหนด ซึ่งไม่ถูกต้องกับความเป็นจริง นอกจากนั้นฝ่ายทางการก็เสียเปรียบด้วย เมื่อชาวสวนปลูกต้นไม้ขึ้นใหม่กว่าหน้าโหนดเดิม ก็มีได้บวกรเงินอากรขึ้น ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จึงดำริแต่งตั้งข้าหลวงรังวัดนาเดินสวนของราษฎรให้เสมอทุกปีทุกคราวเก็บอากรสวน³⁷

บริเวณสวนที่ แต่งข้าหลวงออกไปรังวัด ในสมัยรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2396 นั้นได้แก่ กรุงเทพมหานคร เมืองนครเขื่อนขันธ์ เมืองสมุทรปราการ เมืองนครไชยศรี เมืองฉะเชิงเทรา เมืองสาครบุรี เมืองสมุทรสงคราม เมืองราชบุรี เมืองเพชรบุรี

การปฏิบัติตัวของข้าหลวงที่จะออกไปรังวัดสวน จะต้องกระทำดังนี้คือ ในวันพระ 8 คำ 14 คำ 15 คำ ข้าหลวงและเสมียนทนายบ่าวไพร่เข้าไป ณ อุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม สบาณตัวเฉพาะพระพักตร์พระพุทธปฏิมากรแก้วมรกต พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ว่า

*จะนับต้นไม้ของราษฎรและบัญชีแต่ตามสัจตามจริง
ไม่เอาของหลวงเป็นของราษฎร ๆ มาเป็นของหลวง
มากเป็นน้อย ๆ เป็นมาก ไม่ใหญ่ว่าเล็ก ๆ ว่าใหญ่
และเบียดบัง เอาสินจ้างสินบน เป็นอาณาประโยชน์
ตนเป็นอันขาดทีเดียว³⁸*

อีกประการหนึ่ง ข้าหลวงและเสมียน ทนาย บ่าวไพร่ ซึ่งไปด้วยกันนั้นต้องไม่ข่มเหงแก่ราษฎรชาวสวน ขึ้นเก็บเอาผลไม้และสิ่งของในสวน ตลอดจนเครื่องอัญมณีต่าง ๆ กระทำให้ราษฎรได้รับความยากแค้นเดือดร้อน แต่สิ่งหนึ่งสิ่งใดได้เป็นอันขาดทีเดียว ถ้าผู้ใดมิเชื่อฟังกระทำความผิดด้วยพระราชบัญญัตินี้ มีผู้มาร้องฟ้องว่ากล่าว พิจารณาเป็นความจริง จะเอานายและไพร่ผู้กระทำความผิดเป็นโทษโดยโทษานุโทษ³⁹

ส่วนหน้าที่ของชาวสวนที่พึงปฏิบัติตามกฎของบ้านเมืองก็คือ นอกจากเสียอากรสวนตามที่กฎหมายกำหนดแล้ว คืออากรสวนใหญ่อากรสมพัตสร หรือค่าเดิมจองแล้ว ชาวสวนยังต้องถูกเฉลี่ยขอแรงอีกคือ ในสมัยรัชกาลที่ 3 ทางกรมเกณฑ์ขอแรงให้ชาวสวนปลูกต้นไม้และต้นไม้สำหรับย้อมผ้าเหลือง และประกอบโอสถ ขอเอาผลประเภทละต่อนาน นอกจากนี้ในรัชกาลนี้ยังมีการค้าสำเภอยู่ ขอแรงชาวสวนเป็นค่าไม้ประก่าใบ 1 เฟื้อง และค่าน้ำมันเฉลี่ยหยอดเพล่อีก 1 เฟื้อง⁴⁰

ปรากฏว่าต้นคำและต้นตีปี่นั้น บางส่วนก็ได้ปลูกบ้าง แต่ส่วนใหญ่ไม่ได้ปลูก ทาง การจึงขอให้ชาวสวนเสียค่าผลคำและผลตีปี่สิ่งละท่อนนั้นเป็นเงินเสีย คิดท่อนละ 1 เฟื้อง ครั้นมาถึงรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงพระราชดำริว่า ในสมัยนี้ไม่ได้ค้า ลำเนาแล้ว ที่ขอแรงชาวสวนให้เสียค่าประก่าใบ และค่าน้ำมันเจดีย์หยอดเพลานั้น เป็นการ จุกจิกคิดเอาเล็กเอาน้อยหนักไปให้ยกเลิกพระราชทานแก่ชาวสวนเสีย จึงคงอยู่แต่ผลคำและตีปี่ สิ่งละเฟื้องนั้น เป็นเงินสำหรับพระราชทานเป็นเบี้ยหวัดแก่เจ้าพนักงานกรมพระคลังสวนนาย ระวัง ผลคำและคำตีปี่ชาวสวนไม่ได้ส่งเป็นสิ่งของแล้วก็คิดให้เป็นเงินอย่างละเฟื้อง เจ้าพนักงาน กรมพระคลังสวนก็ต้องจัดซื้อผลคำส่งพระคลังศุภรัตย์อ้อมผ้าเหลืองจนกว่าจะพอ และมีกิจการ จะต้องจ่ายสิ่งอันใดตามหมายเกณฑ์ ก็ใช้ในเงินค่าผลคำและตีปี่นั้น เมื่อเหลือจากแจกเบี้ยหวัด และซื้อผลคำและตีปี่และส่งราชการแล้ว เงินค่าตีปี่นั้นก็ส่งไว้ยังท่านผู้ว่าการกรมพระคลัง- สวนก็เจียบหายอยู่ที่นั่น⁴¹

ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ 4 ชาวสวนก็ถูกเกณฑ์เรื่องปลูกไม้มะเกลือ ไม้ละมุดสีดา และ ไม้จันทน์ กล่าวคือ ไม้ 3 จำพวกนี้ ไม้มะเกลือเป็นไม้ดำ ไม้ละมุดสีดาเป็นไม้แดงเนื้อละเอียด ไม้จันทน์เป็นไม้ขาวเนื้อละเอียด ไม้ 3 จำพวกนี้มีผลราษฎรซื้อขายกันได้บ้าง แต่ไม่ต้องเสียอากร เพราะหลวงไม่เรียกอากร แต่สมัยรัชกาลที่ 4 ทางความต้องการไม้สำหรับราชการ ท่านจึงมีรับ สั่งว่า ครั้นนี้ (ครั้งที่ออกไปเดินสวนพ.ศ. 2396) ต้องการทราบจำนวน และเมื่อมีต้นหักโค่น ประการใด จะต้องพระราชประสงค์แก่นมาเลื่อยจักตัดออกใช้ราชการ ดังนั้นในการเดินสวน ครั้งนั้น ให้ข้าหลวงและเจ้าพนักงานนับไม้ 3 จำพวกนี้ คือไม้มะเกลือ ไม้ละมุด และไม้จันทน์ ให้รู้จำนวนตามเล็กและใหญ่ ใส่หน้าโฉนดไว้ แต่ไม่ให้เรียกเอาค่าธรรมเนียม และให้ประกาศ มอบหมายแก่เจ้าของสวน และผู้รับหน้าโฉนดว่า ถ้าต้นมะเกลือ ต้นละมุด และต้นจันทน์ที่มีแก่น แล้ว จะล้มชวนเอง หรือคร่ำคร่าเจ้าของสวนจะตัดจะฟัน ก็ให้มาบอกแก่เจ้าจำนวนก่อน แล้วจึง ตัดฟัน แล้วนำเอาลำไม้มีแก่นมามอบให้เจ้าจำนวนนำมาทูลเกล้าฯ ถวาย จะพระราชทานราคา ให้ตามราคาไม้แก่นแพงโดยสมควรราชการ แล้วมอบไม้ให้รักษาไว้ในพระคลังในขวา สำหรับใช้ถ้าเจ้าต่างกรมหรือยังไม่มีกรม และขุนนางเจ้าขุนมูลนายของชาวสวน จะใคร่ตัด เอาไม้ 3 อย่างนี้ หรืออย่างใดอย่างหนึ่งไปใช้ราชการ ถ้าเจ้าของสวนจะยอมให้ตัดก็ให้ตัดได้ แล้วเอามามอบแก่เจ้าพนักงานก่อน แล้วจึงมารับไป เมื่อเจ้าพนักงานได้รู้เห็นด้วยดังนี้แล้ว ก็ให้ สลักหลังหน้าโฉนดลง แต่ต้นเล็กยังไม่มีแก่นนั้น ถ้าล้มตายก็ให้เจ้าของปลูกซ่อมแซม ขึ้นใหม่ส่วหน้า 10 ปีหรือ 20 ปี จะบวกเป็นไม้ใหญ่⁴²

4.2 การทำไร่

พืชไร่ที่ปรากฏหลักฐานในประชุมพงศาวดารภาคที่ 69 “เรื่อง อากรมพัตสร” ทำให้ทราบว่า ชาวไร่ในสมัยรัตนโกสินทร์ทำไร่อะไรกันบ้าง ซึ่งก็ประมวล ได้ความดังนี้ มีการปลูกกล้วย ๆ มีหลายประเภทได้แก่ กล้วยใจ กล้วยหักมุก กล้วยเสงเพรง อ้อย คราม ถั่วเขียว ถั่วดำ ถั่วแระ ข้าวโพด งาม หอม กระเทียม ดอกคำ พลู มันเทศ ถั่วโลง แดงโม แดงกวา ขิง ข่า ผ้าย ขมิ้น กันชา กระเจา กระจับ พริกเทศ มะขาม น้อยหน้า ต้นป่านใบ ผักกาด ผักเขียว ผักทอง และต้นแมงลัก⁴³

พืชไร่บางประเภทที่ควรนำมากล่าวเป็นพิเศษ : อ้อย พริกไทย ยาสูบ และฝ้าย

4.2.1 การทำไร่อ้อย สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น อ้อยดูจะเป็นพืชไร่ที่มีความสำคัญที่สุด และผู้ประกอบการก็ให้การสนับสนุนมากที่สุด เพราะน้ำตาลที่ทำจากอ้อย ได้ทำกำไรงามให้กับประเทศ จนได้ชื่อว่าเป็นสินค้าออกอันดับหนึ่งของไทย ประมาณว่าในสมัยรัชกาลที่ 3 และต้นรัชกาลที่ 4 ไทยส่งน้ำตาลออกเฉลี่ยปีละ 50,000-90,000 หาบ⁴⁴

ราษฎรที่ประกอบอาชีพทำไร่อ้อย และขบวนการอื่น ๆ จนถึงการผลิต ออกมาเป็นน้ำตาลคือนับตั้งแต่การใช้แรงงาน เครื่องมือในการผลิต การขนส่ง และการค้าเป็นที่น่าสนใจว่าอยู่ในกำมือของชาวจีนทั้งสิ้น มิได้เป็นอาชีพของราษฎรไทยแท้ ๆ ไม่

เรื่องอ้อยและการทำน้ำตาลทรายนี้ เมืองไทยได้ผลิตมาแล้วตั้งแต่สมัยอยุธยาตั้งที่ลาญบุรี ได้กล่าวถึงไว้ว่า “อ้อยประเทศสยามมีอยู่เป็นอันมาก”⁴⁵ และอีกตอนหนึ่งว่า “การค้าที่กรุงสยาม นอกจากที่กล่าวมาแล้วนี้ ทุกคนกระทำได้โดยเสรี เช่นการค้าข้าว ปลา เกลือ น้ำตาล ทรายแดง.....”⁴⁶ ความเห็นของนักวิจัยทางประวัติศาสตร์ท่านหนึ่งบอกว่า อ้อยที่ปลูกในสมัยอยุธยานั้นเป็นอ้อยที่ปลูกสำหรับเคี้ยว หรือปลูกเพื่อทำน้ำตาลขบเพื่อบริโภคเองหรือซื้อขายกันในตลาด โดยใช้เครื่องมือเล็ก ๆ ที่มีอยู่ที่บ้าน มิใช่เป็นอ้อยที่ปลูกเพื่อการอุตสาหกรรมเพื่อป้อนโรงหีบขนาดใหญ่ คนไทยชาวบ้านทั่วไปในสมัยอยุธยาที่มีชื่อว่าทำไร่อ้อย ก็ทำเพื่อการค้าเล็ก ๆ น้อย ๆ อย่างดีที่พัวพันกับการอุตสาหกรรมน้ำตาลก็เพียงเป็นพ่อค้าย่อยขายน้ำอ้อยให้โรงหีบ เรียกว่าทำจากระดับครอบครัวเท่านั้น แต่ไร่อ้อยของโรงหีบซึ่งเป็นแหล่งสำคัญในการป้อนอ้อยสู่โรงงาน ได้จ้างแรงงานจีนทั้งสิ้น อุตสาหกรรมน้ำตาลทรายเกิดขึ้นในสมัยแรกเริ่มนั้น ก็เริ่มในสมัยรัตนโกสินทร์นี้เอง⁴⁷

ผู้ประกอบการ ดังได้กล่าวแล้วว่า ราษฎรชาวจีนล้วนแต่เป็นผู้ประกอบอาชีพนี้โดยตรง ชาวจีนที่ว่านี้ ส่วนใหญ่เป็นจีนแต้จิ๋ว ในงานของ Skinner เรื่อง Chinese Society in Thailand ได้อ้างหลักฐานไว้ว่า เมื่อหมอบรัดเลเดินทางมาถึงกรุงเทพฯ ในค.ศ. 1836 (พ.ศ. 2379) นั้น เขาพบชาวจีนแต้จิ๋วชุกเกี่ยเป็นจำนวนมากในตัวเมืองธนบุรีและตามชนบทริมฝั่งแม่น้ำ พวกจีนแต้จิ๋วดูเหมือนจะครอบครองดินแดนนี้ทั้งหมด ทำไร่อ้อย พริกไทยและยาสูบ Skinner ให้เหตุผลว่า เนื่องจากถิ่นฐานที่อยู่ของจีนแต้จิ๋วบนผืนแผ่นดินใหญ่โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมือง Ch'ao-chou นั้นเป็นเมืองผลิตน้ำตาลนั่นเอง หลักฐานของไทยก็สนับสนุนข้อเท็จจริงดังกล่าว จากคำให้การของจีนอั้งยี่ฉะเชิงเทราที่ก่อการกำเริบขึ้นในพ.ศ. 2393 พบว่าระดับหัวหน้าอั้งยี่หลายคนที่ยึดการประกอบอาชีพเป็นหลงจูโรงหีบอ้อยก็เป็นจีนแต้จิ๋ว และต่างก็ติดตามบิดาญาติพี่น้องหรือคนรู้จัก ซึ่งถ้าไม่ทำงานในไร่อ้อยก็ต้องทำงานเกี่ยวกับการเพาะปลูกอะไรสักอย่างหนึ่งทางแถบชายทะเลตะวันออกของไทย และเจ้าตัวเอง ก็จะได้เข้าขึ้นมาจากลูกจ้างในไร่อ้อยหรือในโรงหีบ จนในที่สุด ได้เป็นหลงจูโรงหีบ และยังพบอีกว่าจีนส่วนใหญ่มีแซ่เดียวกัน คือ แซ่ตัน เมื่อเป็นดังนี้ จึงกล่าวได้ว่า จีนซึ่งเป็นจีนแต้จิ๋ว เสียส่วนมาก จะชักจูงกันเข้ามา และเลือกที่จะมีอาชีพทำไร่อ้อย หรือโรงหีบ แล้วจึงกระจัดกระจายกันไปทำอย่างอื่นอย่างชนิดที่เรียกว่า หนีเอาเบาสู⁴⁸

แหล่งปลูกอ้อย ตามบันทึกของปาลเลกัวซ์บอกไว้ว่า มีไร่อ้อยเป็นจำนวนมาก แถบนครไชยศรี โดยกล่าวไว้ว่า มีการทำไร่อ้อยเป็นจำนวนมากทั้งสองฝั่งแม่น้ำ พบว่ามีโรงหีบอ้อยตั้งเรียงรายอยู่เป็นระยะไม่ขาดสายประมาณ 30 โรงเศษ แต่ละโรงใช้กุลิชาวจีนราว 200-300 คน นอกจากนี้ก็มีไร่อ้อยที่เมืองแปดริ้ว (ฉะเชิงเทราปัจจุบัน) เพราะมีที่ราบกว้างใหญ่⁴⁹ มีโรงงานหีบอ้อยซึ่งเจ้าของและคนงานเป็นชาวจีน มีประมาณ 20 โรงด้วยกัน⁵⁰ ใกล้เคียง (เมืองนครเขื่อนขันธ์) ก็มีไร่อ้อยและโรงหีบอ้อยอีก 4 แห่ง⁵¹ นอกจากนั้น ก็ยังมีเมืองอื่น ๆ อีกที่ทำไร่อ้อย เช่น เมืองอินทร์⁵² และเมืองชลบุรี

สิ่งที่น่าสังเกตคือ บริเวณแหล่งปลูกอ้อยในระยะแรกเริ่มนั้น จัดได้ว่าอยู่นอกเขตนารอบราชธานี เขตนารอบราชธานี เป็นเขตเพาะปลูกเก่าที่ปฏิบัติมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา รัฐบาลถือว่า เป็นเขตนาคูโค หรือนาที่รัฐบาลเรียกเก็บภาษีเต็มตามเนื้อที่ที่มีการถือครอง ไม่ว่าจะทำนาหมดหรือไม่ เพราะถือว่าเป็นเขตอุดมสมบูรณ์ เขตนี้ได้แก่อยุธยา อ่างทอง ลพบุรี สุพรรณบุรี การที่เขตปลูกอ้อยอยู่นอกเขตนารอบราชธานี น่าจะแสดงให้เห็นถึงการที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงวางจัดที่ทางให้ชาวจีนออกไปตั้งหลักแหล่งทำอุตสาหกรรมเพาะปลูก โดยยึดถือเรื่อง

เขตนารอบราชธานี และเรื่องความสะดวกของชาวจีนอพยพเป็นสำคัญ ที่ว่าสะดวกนั้นก็เพราะเมือง นครไชยศรี ราชบุรี สมุทรสาครและสมุทรสงครามนั้น อยู่บนแม่น้ำสำคัญ 2 สายคือ แม่น้ำท่าจีนและ แม่น้ำแม่กลอง ซึ่งยังมีคลองแยก เชื่อมแม่น้ำ ทำให้เป็นเส้นทางติดต่อกับเมืองทางชายฝั่งทะเล ตะวันออกซึ่งติดกับทะเลจีนตอนใต้ ซึ่งชาวจีนสามารถเดินทางจากจีนตอนใต้มายังเมืองเหล่านี้ ได้สะดวก⁵³ ในสมัยรัชกาลที่ 4 สังเกตเห็นว่า เขตเก็บภาษีขยายเพิ่มขึ้น จึงได้พบว่ามี การขยายการ ปลูกอ้อย ทำโรงงานน้ำตาลทรายเพิ่มขึ้นหลายแห่ง คือตามลำน้ำเจ้าพระยาไปจนถึงเมืองพิชัย เมืองสวรรคโลก เมืองกำแพงเพชร ส่วนทางตะวันออกก็ได้แก่เมืองเก่า ๆ คือ ฉะเชิงเทรา เมือง นครนายก เมืองปราจีนบุรี เมืองพนัสนิคม เมืองชลบุรี เมืองบางละมุง เมืองระยอง เมืองตราด จันทบุรี ส่วนทางหัวเมืองฝ่ายตะวันตกก็มีเมืองสาครบุรี เมืองนครไชยศรี เมืองสุพรรณบุรี เมือง- สมุทรสงคราม เมืองราชบุรี เมืองกาญจนบุรี เมืองเพชรบุรี และเมืองปรานบุรี⁵⁴

การทำไร่ของชาวจีน ส่วนมากจะมาขอเช่าที่ทำไร่อ้อยและโรงงานน้ำตาล มีบางพวกที่ สมัครเข้าเป็นข้าของเจ้านาย ซึ่งเราจะพบในเอกสารเก่าว่าเป็นเจ้าจำนวน ซึ่งมีผลประโยชน์ แถบเมืองฉะเชิงเทรา และนครไชยศรี เช่น พระเจ้าหลานเธอพระองค์เจ้าโสมนัสวัฒนาวดี กรมหมื่นสุรินทรรค์ พระเจ้าลูกเธอกรมพระอัปสรสุดาเทพ เป็นต้น เจ้านายพระองค์นั้นจะเป็นนาย ทุนให้เงินทำไร่อ้อยและตั้งโรงงานน้ำตาล อย่างไรก็ตามรัฐบาลเข้าไปมีบทบาทมากในการ จัดระเบียบเรื่องการไ้ที่ดิน ดังเอกสารว่า

...อนึ่งแต่ก่อนก็ได้มีตราโปรดเกล้าฯ ออกมาว่าราษฎรไทยจีน
ในแขวงเมือง ฉะเชิงเทรา จะทำสวนอ้อยตั้งโรงหีบขึ้นอีก
ก็ให้พระวิเศษฤๅไชย และกรมการจ้ดหาที่ให้ราษฎรไทยจีน
ตั้งโรงหีบสวนอ้อยขึ้นให้ได้มากเหมือนอย่างเมืองนครไชยศรี⁵⁵

พันธุ์อ้อยที่ปลูก ที่พบเอกสารอย่างเก่าที่สุดคือสมัยรัชกาลที่ 5 มีอ้อยแดงไทย อ้อยขาว- เกาะหมาก อ้อยแดงชวา อ้อยจีน อ้อยญวน เมื่อครั้งที่รัฐบาลลงทุนทำไร่อ้อย และโรงหีบในสมัย รัชกาลที่ 3 นั้น ก็ไม่ปรากฏว่าได้ใช้พันธุ์อะไร เข้าใจว่าสมัยนั้นคงจะเป็นอ้อยแดง เพราะ อ้อยแดงทนทานต่อความแห้งแล้งได้ดี อ้อยแดงนี้ยังนิยมปลูกกันมากแม้กระทั่งในสมัยรัชกาลที่ 6 อ้อยที่นิยมปลูกทำน้ำตาลทรายรองลงมา คืออ้อยจีน ซึ่งมีรสหวานและสามารถทนความร้อน และความแห้งแล้งได้เช่นเดียวกัน เข้าใจว่าจะเป็นพันธุ์ที่ครอว์เฟิร์ดอ้างว่าคนจีนนำเข้ามา จึงได้ชื่อ ว่าอ้อยจีน แต่อ้อยพันธุ์นี้เปลือกบางกว่าอ้อยแดง และนิยมขายกันในตลาด สำหรับเคี้ยวกิน เล่น จึงเข้าใจว่าน่าจะมีปัญหา การขโมยตัดมากกว่าอ้อยแดง เลยทำให้ความนิยมปลูกเป็นรอง⁵⁶

วิธีปลูกอ้อย เนื่องจากมีคำยืนยันว่า การปลูกอ้อยและวิธีทำน้ำตาลแบบเก่าในสมัย รัชกาลที่ 5-6 ไม่ต่างอะไรกับสมัยแรกเริ่ม ฉะนั้นวิธีการปลูกอ้อยที่น่าเสนอนี้สันนิษฐานว่าคง จะเป็นวิธีที่ตกทอดกันมา เขาบอกไว้ว่า การปลูกอ้อยไม่ต้องยกมูลดินขึ้นเป็นร่อง แต่ต้องใช้ จอบพาดดินขึ้นเป็นก้อน (พรวนดิน) แล้วตากแดดไว้ให้แห้ง การเตรียมดินนี้ต้องเตรียมไว้ตั้งแต่ หน้าแล้งครั้นถึงหน้าฝนราว ๆ เดือนพฤษภาคม หรือมิถุนายน จึงใช้จอบจ่ำยมูลดินให้ละเอียด แล้วขุดหลุมเอายอดอ้อยปัก ถ้ายอดอ้อยไม่พอกก็เอาโคนอ้อยลงปักหลุมละ 1-2 ยอดแล้วกอบดินบ้าง เล็กน้อย ขนาดหลุมห่างกันประมาณ 3 ฟุต แต่ละแถวห่างกันประมาณ $3\frac{1}{2}$ ฟุต ต้องคอยคายนหญา ไม่ให้ขึ้นในบริเวณที่ปลูกอ้อย แล้วจึงเอาดินกลบอีกประมาณ 3-4 ครั้ง เป็นการถมโคนให้ สูงขึ้น เพื่อช่วยรักษาความชื้นให้ไปเลี้ยงต้นอ้อย การปลูกอ้อยกินเวลาราว 8-12 เดือน จึงแก่ ที่ดิน 1 ไร่ใช้ปลูกอ้อยจะได้ผลเป็นน้ำหนักร้อยประมาณ ไร่ละ 200-250 หาบ ซึ่งจะให้น้ำตาล ประมาณ 14-21 หาบ ทั้งนี้ย่อมขึ้นอยู่กับสภาพดินและภูมิอากาศ ในสมัยนั้นยังไม่รู้จักการ ใช้ปุ๋ย การปลูกอ้อยต้องโยกย้ายที่บ่อย ๆ ภายหลังที่ดินเสื่อมโทรมจนปลูกไม่ได้ผล ประมาณ กันว่าที่ดินที่ใช้มีอายุเพียง 4 ปีเท่านั้น แต่ชาวบ้านทั่วไปอาจจะมีการรักษาดิน โดยใช้วิธีพรวนดิน ในระหว่างร่องอ้อยให้ร่วนซุย เพื่อสงวนความชื้นของดินไว้ และช่วยให้รากที่งอกใหม่แผ่ขยาย หาอาหารในดินได้มากขึ้น ตลอดจนเป็นการกำจัดวัชพืชไปในตัวด้วย หรือมิฉะนั้น ก็จะใช้ วิธีปลูกข้าว และข้าวโพด หมุนเวียน⁵⁷

สภาพของการทำไร่อ้อยและผลิตน้ำตาล ภายหลังการทำสัญญาบาวริง ปรากฏว่า ภาวะการค้าน้ำตาลยังขึ้นหน้ากว่าสินค้าประเภทอื่น เพราะเป็นสินค้าที่ชาวตะวันตกต้องการ มาก และเป็นสินค้าที่ทำกำไรให้มากเหมือนกัน จะเห็นได้ว่าในพ.ศ. 2408 มีโรงงานทำน้ำตาล ริมน่านนครไชยศรีถึง 23 แห่ง ภาวะการค้าน้ำตาลของไทยรุ่งเรืองมาก และพุ่งขึ้นถึงขีดสุด ในช่วงพ.ศ. 2393-2410 ภาวะการเช่นนี้ ทำให้ไทยกระตือรือร้นที่จะส่งเสริม และอำนวยความสะดวก สะดวกให้การค้าน้ำตาลขยายตัวรวดเร็วยิ่งขึ้น ด้วยเหตุนี้จึงมีการขุดคลองเจดีย์บูชา ภาษีเจริญ และดำเนินสะดวก เพื่อให้สามารถลำเลียงน้ำตาลจากแหล่งผลิต มาสู่ตลาดได้อย่างสะดวก⁵⁹

ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ 5 สภาพของการทำไร่อ้อยและผลิตน้ำตาลมีการเปลี่ยนแปลงไป เมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เสด็จประพาสไทรโยคเมื่อราวพ.ศ. 2420 นั้น พระองค์ทรงบรรยายถึงความเสื่อมของการผลิตน้ำตาลว่า ที่นครไชยศรี ขณะนั้น (พ.ศ. 2420) มีโรงหีบอ้อยอยู่ 4 โรงเท่านั้น เพราะทุนที่จะทำทรงอง แก่เงินทำไร่อ้อยนั้นไม่ค่อยจะมี เพราะ ผู้ที่ลงทุนไปแล้ว ถ้าถูกฤดูไม่ดีขาดทุนก็จะเซ็ดหลาย การที่การทำน้ำตาลตกต่ำเช่นนี้ พระบาท-

สมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงเสียพระทัย เพราะแต่ก่อนน้ำตาลเมืองไทยได้เป็นสินค้าออก จากกรุงเทพฯ เป็นจำนวนมาก แต่ระยะหลังนี้ “มาเสียดลงทุกทีจนเดี๋ยวนี้ น้ำตาลเมืองจีนเข้ามา ถึงกรุงเทพฯ แล้ว”⁵⁹ เมื่อปี 2419 ได้ให้ขุนแก้วพระภาชี (พระยาสมุทรสาครารักษ์(สุด)) ไปลองทำดู ปีแรกได้กำไรถึง 200 ชั่ง 300 ชั่ง แต่มาปีนี้ (พ.ศ. 2420) พระยาโชฎีก ทูลบอกแก่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ว่า ไปรongsทุนทดลองให้พวกจีนไร้อ้อยเห็นจะไม่มีกำไร แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงคาดการณ์ว่าคงไม่ขาดทุน⁶⁰

วิธีที่รัฐบาลในสมัยรัชกาลที่ 5 ช่วยเหลือชาวสวนชาวไร้อ้อยที่ง่ายที่สุด ก็คือ การปรับปรุงการเก็บภาษีให้ดีขึ้น เป็นประโยชน์แก่ราษฎร เช่นการเปลี่ยนแปลงการเก็บภาษีน้ำอ้อย หัวเมืองเหนือ เมืองพิชิตร์และเมืองพิษณุโลก ในร.ศ. 111 (พ.ศ. 2436) โดยเปลี่ยนจากการเก็บ น้ำอ้อยมาเป็นเป็นตันอ้อยแทน ให้เก็บเป็นอัตราไร่ละ 4 บาท 2 สลึง ชาวไร้อ้อยก็เสียภาษีน้อยลง และได้เปรียบที่ไม่ต้องถูกเจ้าภาษีตรวจตราสินค้าน้ำอ้อยอีกชั้นหนึ่ง แต่เสียเปรียบตรงที่อ้อยจะ หีบหรือไม่หีบเป็นต้องเสียภาษีทั้งนั้น แต่เมื่อพิจารณาให้รอบคอบ โดยเหตุที่อ้อยหัวเมืองฝ่าย เหนือนี้ปลูกเพื่อจะหีบน้ำอ้อยเกือบจะทั้งนั้นแล้ว ก็ถือว่าราษฎรได้เปรียบกว่าการเก็บภาษีอย่าง เก่า ส่วนเจ้าภาษีนั้น เสียเปรียบที่ต้องเก็บราคาตกลงกว่าที่เคยได้ แต่เป็นอันได้เปรียบที่เก็บ ง่ายกว่ากัน และมีช่องทางที่จะเกิดถ้อยความโต้เถียงน้อย ก็นับว่าเป็นการคุ้มเสียหุ้ยขึ้นกว่าแต่ ก่อน

ด้วยการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ อาจกล่าวได้ว่าเป็นนโยบายของรัฐบาลที่จะช่วยเหลือ ชาวไร้อ้อย เพราะหวังว่า “การเก็บภาษีแบบนี้จะทำให้คนทำไร้อ้อยมากขึ้น บางทีเงินหลวง จะขึ้นอีก”⁶¹ เพราะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงดำริว่า “การโรงหีบไร้อ้อยในเมือง เรานั้นน้อยลงทุกวัน จนน้ำตาลทรายกลับเป็นสินค้าเข้า เห็นทันตาตั้งนี้ก็เป็นที่โทมั่นศุใจอยู่นาน มาแล้ว ซึ่งกรมหมื่นดำรงราชานุภาพคิดจะบำรุงให้มีคนทำมากขึ้นนั้น เป็นที่ต้อจใจอยู่”⁶²

4.2.2 การทำไร่พริกไทย

พริกไทยเป็นพืชไร่ที่มีคุณค่าของเมืองไทยมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาแล้ว กล่าวคือเป็น สินค้าออกที่ทำกำไรงาม และยังคงมีความสำคัญกับเมืองไทยเรื่อยมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์

ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ มีหลักฐานว่าแหล่งปลูกพริกไทยได้แก่ เมืองจันทบุรี และเมือง- ตราด (ทุ่งใหญ่) ครอว์เฟิร์ต รายงานว่า ปีหนึ่ง ๆ ได้ผลพริกไทยราว 800,000 ปอนด์ แต่ผล พริกไทยในจำนวนนี้ ครอว์เฟิร์ตกล่าวว่า เป็นของหลวงเสียราวสองในสามส่วน หลวงจ่ายเงินให้

ชาวไร่ราว หาบละ 8 บาท แล้วเอาไปขายให้แก่พ่อค้าราวหาบละ 16 บาท ครอว์เฟอร์ดยกย่อง
พริกไทย เมืองไทยว่าดีกว่าพริกไทยที่ปลูกในแหลมมลายู แต่กลับไม่แพร่หลายในตลาดต่างประเทศ
นอกจากเมืองจีนเท่านั้น⁶³

ผู้ที่ทำไร่พริกไทย ก็เป็นชาวจีนอีกนั่นเอง วิธีทำไร่ของพวกเขา หลักฐานที่ดูจะเก่าแก่
ที่สุด ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ก็ได้แก่บันทึกของปาลเลกัวซ์ เขาได้กล่าวไว้ว่าที่จันทบุรี การ
ทอดน้ำเข้าไร่พริกไทยนั้นใช้ระหัดวงล้อ ประกอบด้วยกระบอกไม้ไผ่วิดน้ำเข้าขึ้น และไปเทน้ำ
ออกในด้านตรงข้ามเอาตอขนานมาหนุน⁶⁴ ส่วนหลักฐานที่ให้รายละเอียดมากกว่าก็เป็นการปลูก
พริกไทยในสมัยรัชกาลที่ 5 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ได้เสด็จประพาสจันทบุรี
และได้บันทึกเรื่องการทำไร่พริกไทยไว้ว่า ชาวไร่ต้องขุดดินยกขึ้นเป็นช่องกว้างประมาณ
ศอก ดิบ แล้วตัดเอายอดมาปลูก ต้องเอาไม้อ่อน ๆ ทำเป็นค้ำรองไว้ก่อนแล้วต้องเอาใบ
ไม้คลุม รดน้ำเสมอทุกเวลา ถ้ามีที่ล้าธารเหมือนที่เมืองจันทบุรี และเมืองขลุ่ย ก็ได้อาศัยไชน้ำ
มาจากล้าธาร ไม่ต้องไปตักไกลล้ามาก และการที่จะไชน้ำนั้นดูทำนองคล้ายกันกับไชน้ำ
มาล้างแร่ดิบุกที่ภูเก็ต แต่ที่ที่ไม่มีล้าธารเหมือนที่เมืองแกลงนั้น ต้องขุดบ่อดักน้ำใช้ก็ล้ามาก
พริกไทยที่ได้จากเมืองแกลงจึงน้อยกว่าที่จันทบุรี และเมืองขลุ่ย⁶⁵

วิธีที่จะทำพริกไทยนั้น มีอีกวิธีหนึ่งคือ ต้องพรวนดิน และมีดินเผาไปใส่ทุกปี เมื่อเวลา
มีดอกต้องพ่นยากันหนอน เมื่อปลูกพริกไทยไปได้ปีหนึ่ง พริกไทยก็แตกและมีผลบ้างเล็กน้อย
แต่ต้องเด็ดทิ้งเสีย ปีที่สองจึงให้ขึ้นค้างใหญ่ได้มีผลมากขึ้น แต่ก็ยังมีขนาดย่อมอยู่ เขาเก็บใช้ดอง
กิน ยังไม่เก็บเป็นพริกไทยใหญ่ ต่อถึงสามปีจึงจะบริบูรณ์และใช้ได้⁶⁶

พริกไทยนั้นมี 3 ประเภท คือ พริกไทยดำ พริกไทยอ่อน และพริกไทยมูลนก พริกไทย
ดำ คือเก็บพริกไทยยังดิบไม่สุกมาทั้งรวง แล้วเอาไม้หัวค้อนตีจนเมล็ดพริกไทยออกจากรวงแล้ว
เอาตะแกรงร่อนเอาแต่เมล็ดพริกไทยผึ่งแดด สีพริกไทยนั้นดำ พริกไทยอ่อน คือ พริกไทยที่สุกแล้ว
เก็บเอามาแช่น้ำไว้ จนเปลือกน่ายแล้วจึงมายีเอาแต่เมล็ดพริกไทย อย่างนี้เป็นพริกไทยสุกแรง
มากกว่าพริกไทยดำ สำหรับพริกไทยมูลนกมีที่มาดังนี้คือ ธรรมดาผู้ที่มีไร่พริกไทยนั้น ถ้าเห็นพริก
ช่อหนึ่งสุก 2 เมล็ด 3 เมล็ดแล้ว ก็รีบเก็บมาทำเป็นพริกไทยดำเสีย เพราะถ้าจะทิ้งไว้จนสุกนก
จะมากินเสียมาก เมื่อเหลือจากที่เก็บต้องทิ้งไว้จนสุกแล้วมาทำเป็นพริกไทยอ่อน ในเวลาที่
พริกไทยสุกนั้น ถึงเจ้าของจะรีบชิงเก็บและระวังรักษาอย่างไรก็ไม่พ่นนก เมื่อนกพากันมากิน
แล้วถ่ายมูลลงไว้ในไร่ เจ้าของไร่จึงให้เด็ก ๆ ที่ไม่มีภาระงานไปเที่ยวเก็บพริกไทยที่เป็นมูลนกนั้น
จึงได้ชื่อว่าเป็นพริกไทยมูลนก เมล็ดพริกไทยอ่อนมีสีขาวดี ไร่หนึ่งได้เพียง 2-3 ทะนาน แต่

รสพริกแรงมากเพราะไม่ได้ถูกน้ำสำหรับเขี่ย ในเมืองจันทบุรี ปลูกถึง 22 อำเภอ ประมาณ 12 เส้นค่างเศษ พริกไทยเป็นสินค้าใหญ่ของเมืองจันทบุรี⁶⁷

การทำไร่พริกไทย นอกจากที่จันทบุรี และตราดแล้ว ทางหัวเมืองปักษ์ใต้ก็มีการปลูกกันมากเหมือนกัน ดังรายงานที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงบันทึกไว้ในคราวเสด็จประพาสหัวเมืองแหลมมลายู พระองค์พบไร่พริกไทยที่เมืองตะกั่วทุ่ง และเมืองตรัง และทรงบรรยาย ไว้ตามลำดับดังนี้ ที่เมืองตะกั่วทุ่ง

...สวนพริกไทยเกิดขึ้นใหม่หลายแห่ง สวนของพระบริสุทธิองค์เป็นที่กว้างใหญ่ มีพริกไทยที่ได้ลงแล้วหมื่นสองพันค่าง ได้ชักชวนพวกจีนที่มีทุนรอนให้ลงทุนทำอีกหลายแห่ง เห็นตามข้างทางกำลังปลูกอยู่โดยมาก เขาได้ประกาศว่าถ้าผู้ใดปลูกพริกไทยขาดทุน ไม่ชอบใจชาย จะรับซื้อค่างละเหรียญ และ 50 เซ็น ตามที่เป็นผลและยังไม่เป็นผล สังกะตูดพื้นแผ่นดินริมทางก็คล้ายกับเมืองจันทบุรี จะเสียเปรียบกันก็เรื่องน้ำ ที่นี้ต้องใช้น้ำบ่อ ไม่มีลำธาร เห็นว่าความคิดที่ทำนุบำรุงการเพาะปลูกนี้ เป็นทางที่ถูกแท้...⁶⁸

สำหรับที่เมืองตรัง ก็ทรงบันทึกไว้ว่า

...การเพาะปลูกต่าง ๆ ก็มีอยู่แต่พวกจีน มีเงินมะเถามากกว่าชาติอื่น พริกไทยเป็นสินค้าใหญ่ ปลูกที่ตำบลทับเที่ยงโดยมาก ที่ควนธานี ก็มีบ้าง แต่ไม่สู้มากนัก เมืองตรังถ้าจัดการทำนุบำรุงให้ดีจะเป็นเมืองที่มีประโยชน์ได้มาก เพราะมีที่ดินอุดมดีควรแก่การเพาะปลูก พริกไทยที่ออกจากเมืองทุกวันนี้ (พ.ศ. 2434) อย่างมากอยู่ในหมื่นแปดพันหาบ อย่างน้อยก็อยู่ในเจ็ดพันหาบ⁶⁹

4.2.3 การทำไร่ยาสูบ

ชาวไทยรู้จักปลูกยาสูบมานานแล้ว มีหลักฐานแต่ครั้งสมัยอยุธยา คนไทยนิยมบริโภคยาสูบกันทุกถ้วนหน้า ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ปาลเลกัวซ์เห็นว่าเด็กผู้ชาย เริ่มสูบตั้งแต่อายุได้ 5-6 ขวบ เด็กผู้หญิงกับหญิงทั่วไปไม่สูบบุหรี่ แต่เคี้ยวยาเส้นกับหมาก บุหรี่ที่มวนสูบกันั้นนั้น ใช้ยาเส้นละเอียดมวนด้วยใบตองหรือใบจาก⁷⁰

ผู้ประกอบอาชีพทำไร่ยาสูบ ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ หลักฐานपालเลกซ์ก็บอกว่า เป็นชาวจีน เช่นคนจีนทำไร่ยาสูบที่พิษณุโลก⁷¹ คนจีนทำไร่ยาสูบที่กาญจนบุรี⁷² นอกจากนี้ ก็ยังปลูกกันที่เมืองชัยนาท และเมืองอื่น ๆ ทั่วไป แม้ที่ปักธงได้ก็มีการทำไร่ยาสูบด้วย⁷²

ส่วนครอว์เฟิร์ดรายงานว่ เมื่อไม่กี่ปีมานี้ ไทยสั่งซื้อใบยาสูบจากเมืองชวา มากกว่า เมืองใด ๆ แต่ในปัจจุบันไทยกลับมียาสูบเป็นสินค้าออก ส่งไปขายที่เมืองญวน และเมืองแขก ในแหลมมลายูหลายเมือง และท่านผู้นี้ยังรายงานเพิ่มเติมอีกว่ายาสูบปลูกกัน แพร่หลายทั่ว ประเทศและยารสดีที่สุดคือยาที่ปลูกที่เมืองจันทบุรีและชลบุรี⁷³

วิธีการทำไร่ยาสูบ ในรายงานของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชไชย งามพระยาตำรากรมราชนาฎภาพ เมื่อคราว เสด็จตรวจราชการมณฑล เพชรบูรณ์ ทรงเล่าไว้อย่างละเอียดดังนี้ คือ ไร่ยาสูบในเมืองไทย ทำกันมากที่เพชรบูรณ์ และที่กาญจนบุรี นอกจากนี้ก็ยังมีการทำไร่ยาสูบที่เมืองอื่น ๆ อีกบ้าง เช่น จันทบุรี พิษณุโลก และพิษณุโลก สำหรับที่เพชรบูรณ์นั้น ได้ยาสูบที่มีคุณภาพดีที่สุดในเมืองไทย ที่รองลงมาคือยาสูบที่เมืองกาญจนบุรี ยาสูบเป็นสินค้าออกสำคัญของเมืองเพชรบูรณ์ชนิดเดียว ที่ทำชื่อเสียงให้มาก เพราะเป็นยาที่ดีกว่าที่อื่น ๆ ในพระราชอาณาจักร⁷⁴ การทำไร่ยาสูบที่ เพชรบูรณ์ที่กาญจนบุรี และที่จันทบุรีมีลักษณะที่แตกต่างกันไป ซึ่งจะกล่าวโดยลำดับดังนี้

การทำไร่ยาสูบที่เพชรบูรณ์ ราษฎรจะไปทำตามที่แ่งน้ำท่วมขังในฤดูฝน พอถึง หน้าแล้งน้ำแห้งก็ไปตากถางทำไร่ยาในที่เหล่านั้น ทำเพียง 6 ปี 7 ปี ดินก็จะจืดก็ต้องย้ายไปทำ ที่อื่น พักดินเสีย 6-7 ปี จึงกลับมาทำใหม่ ยาที่ได้จากเพชรบูรณ์นี้เป็นยาที่มีคุณภาพดี ถ้าปลูก ห่างไปจากเพชรบูรณ์ลงมาโดยคำนวณจากระยะทางเดิน 2 วัน ยา ก็จะมีคุณภาพลดลง ฉะนั้น ยาสูบที่ปลูกที่เมืองหล่มสักก็ดี หรือที่อื่นใดก็ดี จึงสู้ยาที่ปลูกเมืองเพชรบูรณ์ไม่ได้⁷⁵ เมื่อราษฎร ปลูกยาเก็บยาและหั่นเสร็จแล้ว พวกพ่อค้าไปรับซื้อถึงบ้าน นำไปบรรทุกโคไปขายทางมณฑล นครราชสีมา และมณฑลอุดร แต่โดยมากนั้นบรรทุกเรือล่องลงมาขายกรุงเทพฯ

การทำไร่ยาสูบที่เมืองกาญจนบุรี เป็นเหตุการณ์ระยะพ.ศ. 2420 ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงสอบถามจากเจ้าของไร่ มีรายละเอียด ดังนี้คือ พอถึงเดือน 6 ชาวไร่ ก็เริ่มพรวนดินเอาแกลบโรย เอาเมล็ดยาโปรยลงไปแล้วหลังจากนั้นก็ต้องคอยรดน้ำทุกวัน จนต้น ยางอกได้ 1 เดือนจึงเอาต้นยาไปปลูกที่อื่น พรวนดินครบ 3 ครั้งแล้วจึงตอนต้นยาไปปลูกใหม่ ได้ 20 วัน ยกร่องต่อไปอีก 20 วัน จึงเด็ดยอด อีก 15 วันก็ลิดแขนงแล้วต่อไปอีก 7 วัน 7 วัน ลิดแขนงอีก 7 ครั้ง ปลูกยามาได้ 3 เดือนกับ 10 วัน จึงหักใบริมดินมาบ่มไว้ 3 วัน 3 คืน แล้ว ตัดเป็นอัน ๆ ทำอันซ้อนกันนับเป็นตั้งหนึ่ง ถ้ายาดีใหญ่ ตั้งหนึ่งเป็นยา 3150 อัน 630 ตั้ง แล้วก็

หักใบยาขึ้นไปถึงกลางต้น และยอด ถ้ายาใบริมดินเป็นยาไม่ดีสูบไม่ได้ น้ำหนักถังละ 14 ชั่งเงิน
ราคาลังหนึ่งเพียงกึ่งตำลึง ถ้าเป็นยากกลางต้น สูบได้ แต่ไม่สู้ดี น้ำหนักถังละ 15 ชั่งเงิน ราคาลัง
ละ 3 บาท 2 สลึง ถ้าหักขึ้นไปถึงยอดยา ยานับเป็นยาอย่างดีทีเดียว ว่าเก็บใบยอดเฉพาะมีต้นละ
ใบ ถึงโดยจะเป็นยายอดก็จริงบางทีดีมากด้น้อย ถ้าผู้ปลูกทะนุบำรุงรักษาอย่างดีมีน้ำมันมาก
ยาก็คงคุณภาพดี แต่บางไร่ก็ไม่ค่อยได้ยาดีเพราะ “การรีบร้อนจะใช้หนี้เขาก็ไม่ใคร่จะได้ดี”⁷⁶

ยาสูบเป็นสินค้าออก นอกเมืองกาญจนบุรี ปีหนึ่งประมาณ 10,000 ลัง ลักษณะการทำ
ไร่ก็ต้องเปลี่ยนที่ไร่ไร่อยู่เสมอมทุกสามปี ถ้าหากจะทำต่อไปถึง 4 ปี ใบยาจะจืดลง จึงต้องเปลี่ยนที่
ใหม่ การทำไร่ยาสูบแถบเมือ งกาญจนบุรีนี้ คนไทยทำน้อยเพราะไม่มีความถนัด ถ้าทำก็ทำ
แต่พอกินเล็กน้อย แต่ที่ทำกันจนเป็นสินค้านั้นก็คือพวกจีน โดยเฉพาะพวกจีนเขยสู*ทำกันเป็น
อันมาก⁷⁷

การทำไร่ยาสูบที่จันทบุรี (เหตุการณ์ในพ.ศ. 2419) มักจะทำด้วยกันกับไร่ถั่ว ปลูกกัน
เพื่อใช้เป็นยากินยาสูบน้อย ส่วนใหญ่ปลูกไว้เพื่อเป็นยาสำหรับพ่นพริกไทยกันหนอน ยาสูบ
เมืองนี้เคยเก็บออกไปขายยังเมืองญวนบ้างเล็กน้อย ปีหนึ่งประมาณ 100 หาบเศษ⁷⁸

ในด้านนโยบายของผู้ปกครองต่อชาวไร่ยาสูบ จะเห็นได้ว่าสภาพของชาวไร่ยาสูบใน
สมัยรัชกาลที่ 3 ไม่ได้ได้รับความช่วยเหลือจากผู้ปกครองนัก แต่กลับถูกเรียกภาษีแพงมาก โดย
เฉพาะภาษีอากรสมพัทสร ซึ่งมีการเรียกเก็บเงินภาษีอากรเป็นหลายชั้น เรียกเก็บภาษีเรียก
เรียงหลุมเป็นพันหลุมต่อ 1 บาท จึงทำให้ราษฎรพากัน “ปนว่าร้อนด้วยภาษีอากรสมพัทสร”⁷⁹

ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงส่งเสริมการทำไร่ยาสูบ
หลายทาง ตั้งแต่ส่งเสริมให้ชาวไร่ปลูกยาสูบให้มาก ๆ หาตลาดให้หรือรับซื้อ ตลอดจนทรง
เปลี่ยนแปลงการเก็บภาษีอากร เพื่อมิให้ชาวไร่ยาสูบได้รับความเดือดร้อน

การที่ทรงส่งเสริมให้ราษฎรขยันปลูกยาสูบมาก ๆ นั้นก็เพื่อจะได้ขายกับชาวต่างประเทศ
เรื่องนี้เกิดขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2404 มีขุนนางฝรั่งเศสผู้หนึ่งซึ่งอยู่ที่เมืองมนิลา ได้มีหนังสือทูลเกล้าฯ
ถวายว่าได้เอาใบยาสูบจากเมืองไทยไปให้พวกมนิลา คนเหล่านั้นชมว่าใบยาสูบเมืองไทยนี้เป็น
ยาอย่างดี ด้วยเหตุนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงพระราชดำริว่า เมืองเพชรบูรณ์ พิชัย

*ได้แก่ฝ่ายชายที่เมื่อสมรสแล้วต้องไปปลูกเรือนอยู่กับฝ่ายหญิง
ต่างหาก

อุตรดิตถ์ และเมืองหล่มสัก เคยปลูกยาสูบเป็นจำนวนมากมาก่อน แต่ในสมัยนั้น การซื้อขายยาสูบ ราคาต่ำ จึงทำให้ผู้ปลูกยาสูบบางคนเลิกปลูกยาสูบแล้วไปประกอบอาชีพอย่างอื่น แต่เมื่อ ประเทศไทยเปิดการค้าขายอย่างเสรีทำให้ชาวต่างประเทศเข้ามาซื้อขายกว้างขวาง จะทำให้ ยาสูบมีราคาสูงขึ้น ประกอบกับชาวต่างประเทศต้องการใบยาตากแห้ง ดังนั้นราษฎรจึงไม่ต้อง เสียเวลาในการเก็บหั่นใบยาทำเป็นกลุ่มเหมือนแต่ก่อน ดังนั้นจึงประกาศให้ราษฎรปลูกยาสูบ ให้มาก ๆ⁸⁰ นอกจากนี้ยังโปรดให้เจ้าเมืองกรมการรับซื้อใบยาสูบจากราษฎรด้วย ดังข้อความว่า

*ให้จัดซื้อใบยาของราษฎรขึ้นชั่งกับยาที่ทำกลุ่ม คิดราคาตามสมควร
ซื้อ ให้ได้ยาเมือง 4-10 หาบ ซื้อได้ใบยาเท่าใดคิดเป็นเงินราคา
เท่าใด ให้เจ้าเมืองกรมการเบิกเอาเงินภาษีต่อเจ้าภาษีแจกให้แก่
ราษฎรเจ้าของยาจนครบ อย่าให้หักราคายา และหวังเหนี่ยวเอา
เงินค่ายาของราษฎรไว้ให้ค้างช้าได้ ใต้ให้เจ้าจำนวนมีหนังสือ
ขึ้นมาถึงเจ้าภาษียาให้จ่ายเงินภาษีให้เจ้าเมือง กรมการแล้ว
ให้พระเพชรบูรณ์ พระประเสียดสงคราม พระสุริยวงษา
พระพิไช พระอุตรดิต เร่งซื้อใบยา แต่งกรมการคุมส่งลงมา
ให้ถึงกรุงเทพฯ...ให้ทันมรสุมไซ้ใบ⁸¹*

อย่างไรก็ตามการที่ประกาศให้ราษฎรปลูกยาสูบ และให้เจ้าเมืองกรมการจัดซื้อยาสูบจากราษฎรนี้ เจตนาของรัฐบาลนั้นก็เพื่อส่งเสริมให้การปลูกพืชที่จะทำรายได้จากการส่งออกให้กับประเทศ และเพื่อไม่ให้ราษฎรเดือดร้อน หรือวิตกว่าปลูกแล้วจะขายไม่ได้ รัฐบาลจึงจัดซื้อใบยาสูบเสียเอง แต่ในอีกด้านหนึ่งอาจจะมองเห็นว่าเป็นการผูกขาดของรัฐบาลก็ได้ ทั้งนี้เพราะปรากฏว่าใน พ.ศ. 2408 ภายหลังจากที่ออกประกาศให้ราษฎรปลูกยาสูบ และให้เจ้าเมืองซื้อใบยาสูบจากราษฎรแล้ว ได้เกิดความเข้าใจผิดว่ารัฐบาลห้ามไม่ให้ราษฎรขายยาสูบให้แก่พ่อค้า จนในที่สุดได้มีคำสั่งไปยังพระยาเพชรบูรณ์ เพื่อให้หาหนังสือที่อ้างว่าเป็นคำสั่งห้ามราษฎรไม่ให้ขายยาสูบให้แก่พ่อค้า ข้อความในหนังสือที่เจ้าพระยาภูธราภัยสั่งไปถึงพระยาเพชรบูรณ์มีใจความว่า

*การที่ปิดยาสูบห้าม ไม่ให้ราษฎรถูกค้าซื้อขายนั้น ไม่ชอบ
ถ้าเจ้าพนักงานกรมมหาดไทยมีตราขึ้นไป ก็ต้องมีตรา
พระราชสีห์ กรมมหาดไทยในพระบรมมหาราชวังนำขึ้นไปด้วย
หลวงมหาดไทย กรมการผู้รักษาเมือง ไม่ตรึกรองใคร่ครวญ
ฟังแต่หนังสือที่ผิด ๆ บังคับบัญชาพระยาเพชรบูรณ์ พระยาปลัด*

กรมการผู้ใหญ่ก็ไม่อยู่ หลวงมหาดไทยมีหมายให้กักกัน
ห้ามไม่ให้ราษฎรถูกค้าซื้อขายยาสูบ ให้หาจับเอาตัวผู้ถือ
หนังสือ และหนังสือที่บังคับการให้ผิด ๆ ธรรมเนียมไว้...ถ้า
พระยาเพชรบูรณ์ กรมการชำระว่ากล่าวได้เพียงหลวงมหาดไทย
กรมการไม่ได้ต้นหนังสือที่บังคับขึ้นมาด้วยเรื่องซื้อขายยาสูบ ขาย
ยาสูบประการใด ก็ให้มีหมายประกาศให้ราษฎรถูกค้ารู้จ้งทั่วแล้ว
ให้ถูกค้าได้ซื้อขายยาสูบกันโดยสะดวก...⁸²

จากข้อความดังกล่าวนี้ ทำให้เราได้ทราบว่ารัฐบาลมิได้คิดจะผูกขาดการค้าซื้อขายยาสูบ
แต่อย่างใด ดังนั้นการที่รัฐบาลประกาศให้ราษฎรปลูกยาสูบ และให้เจ้าเมืองซื้อขายยาสูบจากราษฎร
ในระยะแรก ๆ นั้น เป็นการส่งเสริมให้ราษฎรปลูกยาสูบจริง ๆ และตั้งใจจะช่วยราษฎรไม่ให้
เดือดร้อน กรณีที่ปลูกแล้วไม่มีผู้ได้รับซื้อใบยา โดยมีได้ถือว่าเป็นการผูกขาด

ส่วนในเรื่องเกี่ยวกับภาษีอากร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็ทรงผ่อนปรนมิให้
ราษฎรเดือดร้อน เช่น ในพ.ศ. 2399 โปรดเกล้าฯ ให้เสนาบดีปรึกษาตัดรอนหยกเงินภาษีอากร
ซึ่งเรียกเป็น 2 ชั้น 3 ชั้นอยู่นั้น ให้เรียกเพียงชั้นเดียว คือราษฎรปลูกยาสูบลงในไร่ในชนิดขึ้นได้ผล
ปีหนึ่งครั้งเดียวเหมือนคนที่ประกอบอาชีพทำนา ฉะนั้นจึงทรงให้เรียกเป็นค่าที่ไร่ละสลึงเพ็อง
ห้ามมิให้เรียกเก็บภาษีเรียงหลุมเป็นพันหลุมต่อ 1 บาทอย่างแต่ก่อน ถ้าราษฎรปลูกยาสูบเกิน
9 หลุม 10 หลุม ห้ามมิให้เรียกอากรเป็นอันขาดทีเดียว⁸³

สำหรับนโยบายในสมัยรัชกาลที่ 5 มีหลักฐานว่าทางการได้ให้ความช่วยเหลือแก่ชาวไร่
ยาสูบทางหัวเมืองเหนือ ซึ่งก็เป็นวิธีเดียวกับการช่วยเหลือชาวไร่อ้อย นั่นก็คือการวางมาตรการ
อะลุ่มอะล่วย หรือบางครั้งก็เป็นการปรับอัตราภาษีเสียใหม่ดังกรณีต่อไปนี้ เมื่อพระยาทรงสุรเดช
ไปตรวจราชการเมืองแพร่ ร.ศ. 115 ผู้ว่าราชการเมืองแพร่ในขณะนั้นคือพระยาพิริยวิไชย ได้เสนอ
ความเห็นเกี่ยวกับเรื่องภาษียาสูบไว้แล้วพระยาทรงสุรเดช ก็ได้นำทูลเกล้าฯเสนอแด่พระบาท-
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ความเห็นของพระยาพิริยวิไชย มีดังนี้

การทำยาสูบเมืองแพร่ ราษฎรทำไร่ยาในจังหวัดเมืองแพร่แลเมืองสง
ขึ้นเมืองแพร่โดยมาก เป็นสินค้าออกจากเมืองอย่างหนึ่ง ซึ่งนิยม
กันว่าเป็นยาดีกว่าเมืองอื่น ๆ ในมณฑลลาวเฉียงมีพ่อค้ามารับไปขาย
ทางเมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองนครลำพูน เมืองน่าน
มากกว่าที่จะใช้ในบ้านเมือง ระยะตั้งภาษีใหม่นี้ควรเก็บเป็นภาษี

ขาออก คือเก็บจากผู้ที่ย้ายมาสูบออกนอกเขตแขวงเมืองแพร่เป็น 10 ชักหนึ่ง ดีกว่าที่จะเก็บเป็นต้นเหมือนนครเชียงใหม่ ราษฎรจะได้ ตั้งใจปลูกยาไม้ที่อดอยประการหนึ่ง เมืองลาวเฉียงนับวันแต่จะเจริญขึ้น ถ้ามีพ่อค้าทำไร่ยาสูบมากขึ้น หรือแนะนำให้พ่อค้าทำไร่ยาเช่นเมือง ... (ข้ารุด)...บุรี คงจะเป็นผลแก่บ้านเมือง⁸⁴

ความคิดเห็นดังกล่าวนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ตรัสตอบว่า “ภาชียาสูบไม่ อยากให้มี เพราะเป็นการใช้สอยในเมือง ถึงจำหน่ายไปเมืองอื่นก็อยู่ในพระราชอาณาเขต ราษฎรจะรอลาเสีย การปลูกยาจะโทรมไป”⁸⁵

อีกตัวอย่างหนึ่งก็คือ การลดอัตราภาษีเก็บภาษีลง ได้แก่การเสนอความเห็นของพระยา- ศรีสหเทพ ซึ่งขึ้นไปตรวจจัดการเมืองแพร่ เมืองน่าน เมื่อเดือนมกราคม ร.ศ. 118 กล่าวคือ ให้เก็บภาชียาสูบในเขตแขวงเมืองแพร่ไร่ละ 4 บาท ตั้งแต่ ร.ศ. 118 และต่อไปเพราะพิกัดนี้ ราษฎรไม่เดือดร้อน และเป็นการเก็บราว 7% ของผลที่ได้ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ก็ทรงเห็นชอบด้วย

สำหรับเมืองเชียงใหม่ เมืองลำปาง ลำพูน มีภาชียาสูบแล้ว เดิมใช้อัตราเก็บ 100 ตัน/ 16 อัฐ คิดเป็นไร่มี 3,800 ตัน เก็บถึงไร่ละ 9 บาท สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพตรัสว่า “แรงนัก” เพราะเก็บถึง 15% ของผลที่ได้ ไม่หักค่าแรง ฉะนั้นใน ร.ศ. 119 จะลดเป็นเก็บไร่ละ 4 บาทอย่างเดียวกัน ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ก็ทรงเห็นชอบด้วยและทรงอนุมัติให้ ดำเนินการ⁸⁶

4.2.4 การทำไร่ฝ้าย

การปลูกฝ้ายเพื่อใช้ทอผ้าเป็นเครื่องนุ่งห่มได้ทำกันมานานแล้ว ส่วนมากจะทำกันเป็น แบบครอบครัวสำหรับใช้เอง และในสมัยที่ยังมีการเกณฑ์แรงงานนั้น ราษฎรก็ถูกเกณฑ์ให้ทอผ้าฝ้าย เพื่อมาส่งหลวง เช่น เมื่อครั้งรัฐบาลเตรียมงานถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ขอแรงราษฎรให้ช่วยทอผ้าขาวส่งหลวงย้อมทำสบงจีวรถวายพระ เมืองที่ถูกเกณฑ์ผ้าขาวรวมทั้งสิ้น 32 เมือง

ฉะนั้นเมืองใดที่ถูกเกณฑ์มาก เมืองนั้นก็คงจะมีการทำไร่ฝ้ายเป็นอันมาก เช่น เมือง หล่มสักถูกเกณฑ์ 2,000 ฝืน เมืองราชบุรี 1,000 ฝืน เพชรบุรี 700 ฝืน พิชัย 700 ฝืน และพิษณุโลก 400 ฝืน เป็นต้น ครอว์เฟิร์ต ได้ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับต้นฝ้ายเมืองไทยว่า ฝ้ายไม่ชอบขึ้นในท้องที่

ที่มีน้ำท่วม และเขายังรายงานอีกว่า ปลุกกันมากที่เมืองนครศรีธรรมราช กาญจนบุรี (ปากแพรก) และที่ดอน ๆ ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ฝ้ายถือเป็นสินค้าออกประเภทหนึ่ง ที่เอาไปขายยังเมืองจีน ตามที่ครอว์เฟิร์ดรายงานว่า

เราเห็นฝ้ายดำเพียงเข้าสู่กรุงเทพฯ เป็นจำนวนมาก แม้ราคา
ค่อนข้างแพง คือฝ้ายที่ยังไม่ได้เอาเมล็ดออกขายกัน
ถึงหาบละ 8 บาทขึ้นไป จนถึง 13 บาท แต่ก็ขายให้แก่
เมืองไทหล่า ได้ปีหนึ่ง ๆ ถึง 20,000 หาบ เป็นฝ้ายที่เอา
เมล็ดออกหมดแล้ว⁸⁷

ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงส่งเสริมให้ปลูกฝ้ายพันธุ์
ยุโรปเพื่อให้ได้ผลผลิตมากขึ้น ดังปรากฏว่าพระองค์โปรดให้นายเรือหลวงที่บรรทุกสินค้าออกไป
จำหน่ายที่ยุโรป ให้หาเมล็ดฝ้ายพันธุ์ยุโรปมาถวาย ต่อจากนั้นก็โปรดเกล้าฯ ให้มอบเมล็ดฝ้าย
ให้เจ้าเมืองแจกให้ประชาชนนำไปปลูก ถ้าราษฎรปลูกฝ้ายได้ผลก็จะยกค่าที่สมพัตรสรให้แก่
ราษฎรเป็นเวลา 3 ปี⁸⁸

แหล่งปลูกฝ้าย มีหลักฐานในสมัยรัชกาลที่ 5 (พ.ศ. 2420) บอกว่าบริเวณที่ทำกันมาก
ได้แก่แขวงเมืองศรีสวัสดิ์ พวกที่ทำได้แก่พวกมอญ ละว้า กะเหรี่ยง และพวกข่าสูด แล้วก็
พวกจีนไหหล่า ขึ้นไปรับปีหนึ่ง ๆ ก็เป็นจำนวนมาก⁸⁹

ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ 6 ได้มีการส่งเสริมการปลูกฝ้ายอย่างเป็นวิชาการมากขึ้น มีทั้ง
ภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติ เดิมนั้นปลูกฝ้ายกันเป็นแบบครอบครัวใช้เอง ส่วนปลูกเพื่อค้าขายก็มี
บ้างแต่ยังไม่กว้างขวางนัก ที่เป็นเช่นนี้เพราะ ชาวไร่มีปัญหาในการปลูกฝ้ายหลายประการ
เช่น ไม่ได้รับความเป็นธรรมในการขายฝ้าย พวกพ่อค้าคนกลางมักจะรับซื้อฝ้ายในราคาที่ต่ำเกินไป
โดยพ่อค้าคนกลางอ้างว่าฝ้ายที่ปลูกเป็นฝ้ายพันธุ์ไม่ดี ตลาดฝ้ายไม่ต้องการจึงทำให้ขายลำบาก
การปลูกฝ้ายของชาวไร่ที่ทำกันในเนื้อที่เพาะปลูกหลายไร่ จำเป็นต้องอาศัยแรงงานช่วยใน
การปรับปรุงดินและเก็บปุ๋ยฝ้ายด้วย แต่ชาวไร่มักขาดแรงงานเพราะชาวจีนซึ่งเคยมารับจ้าง
เป็นคนงานในไร่ฝ้ายได้นิยมไปรับจ้างเป็นคนงานสร้างทางรถไฟกันมาก ทำให้การปลูกฝ้ายต้องขาด
แรงงานไปด้วย อย่างไรก็ตาม การปลูกฝ้ายของไทยยังมีปัญหาในเรื่องคุณภาพของชาวไร่ กล่าวคือ
ชาวไร่ไม่ค่อยมีความรู้ที่จะพัฒนาการปลูกฝ้ายให้ดีและมีความเจริญขึ้น ส่วนมากขาดประสบ-
การณ์ และใช้พันธุ์ฝ้ายที่ไม่ค่อยดีนัก⁹⁰

รัฐบาลได้มองเห็นว่า การปลูกฝ้ายมีความสำคัญต่อเศรษฐกิจของประเทศ เช่นเดียวกับพืชอื่น ๆ เพราะฝ้ายทำเป็นเครื่องนุ่งห่มใช้ภายในประเทศจึงไม่จำเป็นต้องเสียเงินตราสั่งซื้อฝ้ายจากภายนอก ในขณะที่เดียวกันถ้ามีการส่งเสริมการปลูกฝ้ายให้เจริญก็จะสามารถส่งฝ้ายเป็นสินค้าออกได้ ดังนั้นรัฐบาลจึงได้มีนโยบายที่จะส่งเสริมการปลูกฝ้ายให้มากยิ่งขึ้น โดยมอบงานให้ มิสเตอร์เฮช โยโกต้า (Mr. H. Yogota) ผู้ชำนาญการเพาะปลูกของกระทรวงเกษตรราชการทำโครงการเพื่อส่งเสริมการปลูกฝ้าย คือการจัดตั้งสถานีทดลองการปลูกฝ้ายขึ้นที่อำเภอพรหมพิรามในมณฑลพิษณุโลก เพื่อดำเนินงานส่งเสริมการปลูกฝ้ายดังต่อไปนี้คือ⁹¹

1. คัดเลือก พันธุ์ฝ้ายที่ดีสามารถให้ปุ๋ยฝ้ายมาทดลองปลูก
2. ศึกษาวิธีการปลูก และดูแลรักษาตลอดจนวิธีการป้องกันโรค
3. เมื่อได้พันธุ์ที่ดีแล้วจึงจะแจกพันธุ์ฝ้ายนี้ให้ชาวไร่นำไปปลูกต่อไป
4. ศึกษาเครื่องมือที่ใช้แยกเมล็ดฝ้ายออกจากปุ๋ยฝ้าย
5. ให้ความรู้เรื่องต่าง ๆ เกี่ยวกับการปลูกฝ้ายแก่เยาวชน เพื่อปลูกฝังให้มีความสนใจในการปลูกฝ้าย

ต่อมารัฐบาลได้ตั้งสถานีทดลองทำไร่ฝ้ายขึ้นที่มณฑลพิษณุโลก โดยมีมิสเตอร์ เอฟ. ลูฟซา (Mr. F. Lufsa) ซึ่งเป็นครูโรงเรียนเกษตรราชการ เป็นผู้ดำเนินการทดลองปลูกฝ้ายพันธุ์ต่าง ๆ เช่นพันธุ์ฝ้าย แอลเอ็น ฟลอราโดรา ไมอาซาแลนด์ ของอเมริกา พันธุ์ฝ้ายอาบลาส ของอียิปต์ นอกจากนี้ยังมีพันธุ์ฝ้ายเขมรและพันธุ์ฝ้ายเวียดนามด้วย เพื่อขยายพันธุ์ให้ชาวไร่นำไปปลูก ตามรายงานของนายโยโกต้า กล่าวว่า มีชาวไร่นำไร่ฝ้ายถึง 1,700 ไร่ ที่มณฑลพิษณุโลก รัฐบาลยังตั้งโรงหีบฝ้ายเพื่อรับหีบฝ้ายให้กับชาวไร่นำและนำเมล็ดฝ้ายที่หีบได้ไปแจกให้กับชาวไร่นำเพื่อขยายพันธุ์อีกด้วย นอกจากนี้รัฐบาลยังส่งนักเรียนโรงเรียนเกษตรราชการไปศึกษาและดูงานการปลูกฝ้ายในประเทศอเมริกา ผู้ที่ได้รับการคัดเลือกไปศึกษาคือพระโฆษากร (ตี มลินทสุตร)⁹²

การส่งเสริมการปลูกฝ้ายของรัฐบาล ยังมีโครงการอื่น ๆ อีกที่จะดำเนินงานต่อไป เช่นเมื่อชาวไร่นำทำการปลูกฝ้ายมากขึ้น ถ้าฝ้ายมีปริมาณมากก็จะตั้งโรงงานเกี่ยวกับอุตสาหกรรมฝ้ายขึ้น เพื่อตอบสนองการปลูกฝ้ายของไทยให้มีความเจริญรุ่งเรือง คือการตั้งโรงงานทำเส้นด้ายและโรงงานทอผ้า แต่ในขณะนั้นได้เกิดภาวะเศรษฐกิจภายในประเทศตกต่ำ โครงการส่งเสริมการปลูกฝ้ายของรัฐบาลจึงไม่ก้าวหน้าต่อไป⁹³

4.2.5 การทำไร่ป่าน

ป่านเป็นพืชต้องการการเพาะปลูก มิได้ขึ้นเองตามธรรมชาติในป่าเหมือนกระวาน เขตที่ปลูกทำไร่ป่านกันมากได้แก่เพชรบูรณ์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ มีนโยบายจะใช้ป่านใบจิ้งโปรดให้ไพร่ส่วย 300 คนปลูกป่านที่เพชรบูรณ์ในพ.ศ. 2378 ต้นป่านต้องการอากาศที่ค่อนข้างแห้ง ฉะนั้นถ้าพบฝนก็จะได้รับความเสียหาย มีบ่อยครั้งที่พอปลูกป่านเสร็จ พอต้นป่านกำลังตั้งต้นตั้งกอฝนก็ตกหนัก น้ำป่านองท่วมสวนป่าน สวนป่านที่อยู่ในที่ลุ่มทำให้น้ำขัง ต้นป่านก็เน่าเปื่อยเสียหาย ส่วนป่านในที่ดอนได้รับความปลอดภัย⁹⁴

นอกจากพืชไร่ที่สำคัญ ๆ 5 ประเภทที่ได้กล่าวมาแล้ว ก็ยังมีพืชไร่ที่ควรกล่าวถึงอีก 3 ประเภท ได้แก่ กล้าย มะขาม และกาแฟ

พืชไร่ให้ผลที่สำคัญที่สุด ราคาถูกที่สุด และมีคุณค่ามากที่สุดในสายดาของपालเลกัวซ์ คือ กล้าย เขากล่าวว่ามีประมาณ 50 ชนิด เป็นอาหารชนิดแรกของเด็กก่อนที่ยังกินนมอยู่ แล้วก็ เป็นอาหารสามัญของคนทั่วไปอยู่ด้วยตลอดปี ใบของต้นกล้ายก็ “ใช้ในกิจการเรือยนต์ได้มากอย่าง”⁹⁵

มะขาม เป็นไม้ผลอีกประเภทหนึ่ง ที่पालเลกัวซ์บอกว่าในสมัยนั้นเป็นพรรณไม้ที่ให้ประโยชน์มากที่สุด มันจะแผ่กิ่งก้านสาขาเติบโตใหญ่แล้วก็ยืนต้นอยู่ได้นานเป็นร้อย ๆ ปี คนไทยในสมัยนั้นมักเข้าไปพักในร่มแล้วเล่นหัวกัน ใบอ่อนของมันใช้ปรุงรสแกง ผักอ่อนก็สุรสาอาหารได้ไม่เลว เนื้อของมันเมื่อเอาเมล็ดออกแล้ว จะเก็บไว้ใช้ได้ทั้งปี มีรสเปรี้ยวอร่อย อาจใช้มะขามเปียกแทนน้ำส้มได้ เมื่อฉาบเข้าด้วยน้ำตาลก็เป็นของกินสำหรับคนเจ็บได้ดี⁹⁶

สำหรับ กาแฟ นั้น สันนิษฐานว่าคงเพิ่งจะนำเข้ามาปลูกในต้นรัตนโกสินทร์นี้เองเพราะตามที่पालเลกัวซ์บันทึกไว้ นั้น บอกว่าการดื่มกาแฟเริ่มจะแพร่หลายขึ้นในประเทศ เมื่อพระเจ้าแผ่นดินกับเจ้าใหญ่นายโต เริ่มมีการทำไร่กาแฟใหญ่ ๆ ขึ้น⁹⁷

บทสรุป

การทำสวนในเมืองไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีอยู่ 2 ประเภท คือสวนผลไม้ กับสวนผัก พืชสวนที่มีรายละเอียดมากกว่าพืชสวนประเภทอื่นได้นำมากล่าวไว้ในบทนี้ได้แก่ มะม่วง มะพร้าว ทุเรียน ลางสาด มังคุด พุทรา ละมุดฝรั่ง หมาก และพลู บริเวณที่ทำสวนกันมากได้แก่ อาณาบริเวณตั้งแต่กรุงเทพถึงนนทบุรี และเมืองนครเขื่อนขันธ์ เมืองสมุทรปราการ เมืองนครไชยศรี เมืองฉะเชิงเทรา เมืองสาครบุรี เมืองสมุทรสาคร เมืองราชบุรี และเมืองเพชรบุรี สิ่งที่เป็นอุปสรรค และคอยรบกวนชาวสวนอยู่เสมอ ๆ ในสมัยนั้นได้แก่ กา ค้างคาว และกระรอก และในสมัยหลัง (คือรัชกาลที่ 4) ก็ได้แก่พวก กลาสีเรือลูกค้าที่เข้ามาค้าขายในเมืองไทย

นโยบายของรัฐบาลต่อการทำสวนนั้นมีหลักฐานไม่มากนัก แต่ก็พอจะมีบ้างได้แก่เรื่อง การเดินสวน และการเกณฑ์ให้ชาวสวนปลูกพืชบางชนิดที่ทางการต้องการได้แก่ต้นคำและต้นตีปลีในสมัยรัชกาลที่ 3 และชาวสวนต้องปลูกไม้มะเกลือ ไม้ละมุดสีดา และไม้จันทน์ให้กับทาง การในสมัยรัชกาลที่ 4

ส่วนเรื่องการทำไร่ของไทยในยุคนี้ การทำไร่ที่สำคัญควรนำมากล่าวคือ การทำไร่อ้อย ไร่พริกไทย ไร่ยาสูบ และไร่ฝ้าย การทำไร่อ้อยนั้นก็เพื่อทำน้ำตาล ซึ่งมักจะอยู่ในมือของชาวจีน เป็นส่วนใหญ่ นับตั้งแต่การเป็นเจ้าของไร่ การใช้แรงงาน เครื่องมือในการผลิต การขนส่ง และการค้าอยู่ในกำมือของชาวจีนทั้งสิ้น เห็นได้ว่ามิได้เป็นอาชีพของชาวไทยแท้ ๆ ไม่ การผลิต น้ำตาลจากอ้อย ได้กลายเป็นสินค้าใหญ่โตของเมืองไทย โดยเฉพาะในช่วงรัชกาลที่ 3-ต้นรัชกาลที่ 4

การทำไร่พริกไทย ก็นับว่าเป็นอาชีพที่ทำรายได้ให้แก่ประเทศมากเช่นกัน เพราะพริกไทยเป็นสินค้าออกที่ชาวต่างประเทศต้องการ ผู้ประกอบการทำไร่พริกไทยก็เป็นชาวจีน อีกนั่นเอง พริกไทยมีแหล่งปลูกที่สำคัญอยู่ที่เมืองจันทบุรี นอกจากนี้ก็มีที่หัวเมืองปักษ์ใต้อีกหลายเมือง

การทำไร่ยาสูบ ปลูกกันหลายแห่งในอาณาจักร ได้แก่ เพชรบูรณ์ กาญจนบุรี จันทบุรี พิจิตร และพิษณุโลก แต่สำหรับยาสูบที่เพชรบูรณ์นั้นมีคุณภาพดีที่สุดใน รองลงมาคือยาสูบที่ปลูกที่เมืองกาญจนบุรี

การทำไร่ฝ้าย ตามรายงานของครอว์เฟิร์ด บอกว่าปลูกกันมากที่เมืองนครศรีธรรมราช และกาญจนบุรี มีการนำออกจำหน่ายต่างประเทศด้วย ในสมัยรัชกาลที่ 6 ได้มีการสนับสนุนการ

ปลูกฝ้ายขึ้นในรูปวิชาการมากขึ้น กล่าวคือมีการจ้างชาวต่างประเทศมาให้คำแนะนำ มีการตั้ง
สถานีทดลองการปลูกฝ้ายขึ้นที่อำเภอพรหมพิรามในมณฑลพิษณุโลก เป็นต้น นอกจากนี้ทาง
รัฐบาลยังได้ส่งนักเรียนไทยไปดูงานปลูกฝ้ายในประเทศอเมริกาอีกด้วย

คำถามท้ายบท

1. ท่านรู้จักพืชสวนต่อไปนี้ประการใดบ้าง : มะม่วง ทุเรียน หอม และพลู
2. ผู้ปกครองมีนโยบายต่อการทำสวนประการใดบ้าง จงอธิบายมาให้ครบถ้วน
3. การทำไร่อ้อยมีความสำคัญต่อประเทศอย่างไร คนกลุ่มใดมีบทบาทต่อการประกอบอาชีพทำไร่อ้อย และเพราะเหตุใดจึงเป็นเช่นนั้น
4. จงบรรยายสภาพการทำไร่พริกไทยของชาวไทยในสมัยนั้นมาตามหัวข้อต่อไปนี้
วิธีทำไร่ และประเภทของพริกไทย
5. จงเปรียบเทียบการทำไร่ยาสูบเมืองเพชรบูรณ์กับเมืองกาญจนบุรีมาให้ชัดเจน
6. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงส่งเสริมการปลูกยาสูบด้วยวิธีใดบ้าง
7. แหล่งปลูกฝ้ายในเมืองไทยอยู่ที่ไหน และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ทรงให้การสนับสนุนการทำไร่ฝ้ายประการใดบ้าง จงตอบมาให้ครบถ้วน

เชิงอรรถ

1. ฉิ่ง บัณฑิตส์ ปาลเลกั๋วช้, เล่าเรื่องกรุงสยาม, หน้า 329.
2. ถัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ, เล่มจบ, หน้า 216.
3. ปาลเลกั๋วช้, เรื่องเดิม, หน้า 128.
4. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน
5. เจ้าพระยาภาสกรวงศ์, “เรื่องสวน”, ถัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ, (พระนคร : คลังวิทยา, 2507), เล่ม 1, หน้า 168.
6. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน
7. เรื่องเดิม
8. ปาลเลกั๋วช้, เรื่องเดิม, หน้า 123.
9. เจ้าพระยาภาสกรวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 169.
10. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน
11. เรื่องเดิม, หน้า 167 - 8 .
12. ปาลเลกั๋วช้, เรื่องเดิม, หน้า 122 .
13. เจ้าพระยาภาสกรวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 170 .
14. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน
15. เรื่องเดิม, หน้า 170.
16. ปาลเลกั๋วช้, เรื่องเดิม, หน้า 122 .
17. เจ้าพระยาภาสกรวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 175 .
18. เรื่องเดียวกัน, หน้า 176 .
19. เรื่องเดิม, หน้า 174 .
20. ปาลเลกั๋วช้, เรื่องเดิม, หน้า 123 .
21. เรื่องเดียวกัน, หน้า 124 .
22. เรื่องเดิม, หน้า 125 .
23. เรื่องเดิม, หน้า 127 .
24. เจ้าพระยาภาสกรวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 170 - 72 .
25. เรื่องเดียวกัน, หน้า 172 .
26. เรื่องเดิม, หน้า 172 - 4 .

27. ปาลเลกัวซ์, เรื่องเดิม, หน้า 117 - 8.
28. เรื่องเดิม, หน้า 78.
29. *ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ*, เล่มจบ, หน้า 209 .
30. ปาลเลกัวซ์, เรื่องเดิม, หน้า 151.
31. เรื่องเดียวกัน, หน้า 157 - 8.
32. *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2404*, หน้า 392.
33. ปาลเลกัวซ์, เรื่องเดิม, หน้า 117 - 8.
34. เรื่องเดียวกัน, หน้า 329.
35. “ตำนานภาชีอากรบางอย่าง”, *ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ*, เล่มจบ, หน้า 212 .
36. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน
37. เรื่องเดิม, หน้า 210.
38. เรื่องเดิม, หน้า 218 - 9.
39. เรื่องเดิม, หน้า 221.
40. เจ้าพระยาภาสกรวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 181.
41. เรื่องเดียวกัน, หน้า 182.
42. *ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ*, เล่มจบ. หน้า 220 - 21.
43. *ประชุมพงศาวดารภาคที่ 69*, (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2512), เล่ม 43, หน้า 57 - 60.
44. มล. วัลย์วิภา บุรุษรัตนพันธ์, การเพาะปลูกอ้อยและอุตสาหกรรมน้ำตาลไทยในคริสต์ศตวรรษที่ 19, เอกสารวิชาการหมายเลข 44 เพื่อประกอบการสัมมนาสองศตวรรษรัตนโกสินทร์ : ความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย 9 กุมภาพันธ์ 2526, หน้า 15.
45. ลาลูแบร์, ราชอาณาจักรสยาม, เล่ม 2, หน้า 95.
46. เรื่องเดียวกัน, เล่ม 1, หน้า 422 .
47. มล. วัลย์วิภา, เรื่องเดิม, หน้า 76 .
48. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน
49. ปาลเลกัวซ์, เรื่องเดิม, หน้า 90.
50. เรื่องเดียวกัน, หน้า 74 - 5 .
51. เรื่องเดิม, หน้า 65.
52. เรื่องเดิม, หน้า 90.

53. มล. วัลย์วิภา, เรื่องเดิม, หน้า 21.
54. ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2404, หน้า 237.
55. ห.ส.ช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207/281 กรมหลวงวงศาฯ ให้เงินซึ่งเป็นข้า
ในกรมขึ้นไปซื้อที่นาทำไร่อ้อย อ่างใน มล. วัลย์วิภา, เรื่องเดิม, หน้า 22.
56. มล. วัลย์วิภา, เรื่องเดิม, หน้า 24.
57. เรื่องเดิม, หน้า 25 - 6.
58. กิตติ ตันไทย, “คลองกับระบบเศรษฐกิจของไทย (พ.ศ. 2367 - 2453)”, หน้า 64.
59. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสไทรโยค
(พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504), หน้า 17.
60. เรื่องเดียวกัน, หน้า 18.
61. ห.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 14 2ก/3 เรื่องภาชีน้ำอ้อยหัวเมือง
62. เรื่องเดิม
63. John Crawford, *Journal of an Embassy to the Courts of Siam and Cochin China*
(Kuala Lumpur : Oxford University Press, 1967), pp. 422-3.
64. ปาลเลกัวซ์, เรื่องเดิม, หน้า 71.
65. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “เสด็จประพาสจันทบุรี”, *ชุมนุมเรื่อง
จันทบุรี* (พระนคร : 2514), หน้า 153.
66. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.
67. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน
68. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนิน
ประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู รัตนโกสินทร์ศก 109* (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา,
2507), เล่ม 1, หน้า 121.
69. เรื่องเดียวกัน, หน้า 148 - 9.
70. ปาลเลกัวซ์, เรื่องเดิม, หน้า 202.
71. เรื่องเดียวกัน, หน้า 87.
72. เรื่องเดิม, หน้า 94.
73. John Crawford, *op. cit.*, p. 424.
74. สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, “เที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์”, *อธิบายถึงเรื่อง*

เที่ยวทะเลตะวันออก เที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์ เที่ยวหน้าตกอนันท์ก๊กที่เกาะกูด เที่ยวไทรโยค (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504), หน้า 90.

75. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน
76. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสไทรโยค, หน้า 68 .
77. เรื่องเดียวกัน, หน้า 69 .
78. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “เสด็จประพาสจันทบุรี”, *เรื่องเดิม*, หน้า 44 .
79. *ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ*, เล่มจบ, หน้า 244 .
80. ห.ส.ช., จดหมายเหตุการณ์รัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1223, เลขที่ 107 อ้างในสุนันท์ ไชยเมล์, *เรื่องเดิม*, หน้า 105 .
81. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน
82. ห.ส.ช., จดหมายเหตุการณ์รัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1227, เลขที่ 261 อ้างในสุนันท์, *เรื่องเดิม*, หน้า 107 .
83. *ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ*, เล่มจบ, หน้า 244 .
84. ห.จ.ช., เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 14 2ก/1/เรื่องภาษียาสูบ ผืน สุรา ฝ่าย ป่าไม้เมืองแพร่
85. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน
86. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน
87. John Crawford, *op. cit.*, pp. 422-3 .
88. ห.ส.ช., จดหมายเหตุการณ์รัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1224, เลขที่ 148 อ้างในสุนันท์, *เรื่องเดิม* หน้า 107 .
89. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสไทรโยค, หน้า 70 .
90. พิชัย สิงห์ทอง, *เรื่องเดิม*, หน้า 70 .
91. เรื่องเดียวกัน, หน้า 71 .
92. *เรื่องเดิม*, หน้า 72 .
93. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน
94. ห.ส.ช., จดหมายเหตุการณ์รัชกาลที่ 3, จ.ศ. 1198, เลขที่ 55 ไบบอกเมืองเพชรบูรณ์ส่งเงินส่วย อ้างใน บุญรอด แก้วกัณหา, “การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 -

2411)”, ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (อัดสำเนา), หน้า 118.

95. ปาลเลกัวซ์, เรื่องเดิม, หน้า 128.

96. เรื่องเดียวกัน, หน้า 127.

97. เรื่องเดิม, หน้า 199.